

Domagoj Mihaljević

ZBOGOM AVANGARDO

Na razvalinama
jugoslavenske
socijalističke
modernizacije

Edicija
Nove
perspektive

4

Domagoj Mihaljević

**ZBOGOM
AVANGARDO**

Na razvalinama
jugoslavenske
socijalističke
modernizacije

Impresum

Domagoj Mihaljević

ZBOGOM AVANGARDO

Na razvalinama jugoslavenske socijalističke modernizacije

Izdavač: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

Urednik: Krunoslav Stojaković

Lektura/korektura: Krunoslav Stojaković/ Luka Matić

Dizajn: wkart

Tiraž: 500

Štampa: Standard 2, Beograd, decembar 2017.

Godina izdanja: 2017

ISBN 978-86-88745-31-4

**ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE**

Supported by the Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe with funds from the German Federal Foreign Office. This publication or parts of it can be used by others for free as long as they provide a proper reference to the original publication.

The content of this publication does not necessarily reflect the official opinion of the Rosa Luxemburg Stiftung. Responsibility for the information and views expressed therein lies with the authors.

Edicija
Nove
perspektive

4

Na razvalinama jugoslavenske socijalističke modernizacije

«Oholost je, na neki način, prirodna mana svih onih koji dolaze poslije i ne moraju stati, oči u oči, s kaosom i kontingencijom povijesne stvarnosti, nego se, preko ramena, osvrću na njezin posmrtni red, onih koji bez ikakvih vlastitih zasluga stječu privilegiju da joj konačno sude. Posebni vid te oholosti u našim postkomunističkim vremenima ogleda se u sveprisutnom uvjerenju da su protagonisti naše komunističke prošlosti vidjeli svijet kroz ideološke naočale, dakle iskrivljeno, dok mi danas vidimo taj isti svijet onakvim kakav on stvarno jest. Pod tom pretpostavkom, razlika između nas i njih, između naše sadašnjosti i njihove prošlosti, postaje razlikom između istine i zablude. Mi smo, naravno, ti koji tobože znamo istinu. Za razliku od njih koji su zabludjeli u ideološkim iluzijama.»

Boris Buden

Na početku svoje knjige o političkoj ekonomiji Jugoslavije, Susan Woodward sa određenom dozom nostalgije zapisuje da «nitko tko je proučavao Jugoslaviju nije pobjegao čari njezine gostoljubivosti i beskrajne kompleksnosti; nitko ne može pobjeći bolnom osjećaju gubitka zbog tragične smrti.» (Woodward, 1995, xvi) No premda Jugoslavije nema već skoro trideset godina ona se neprestano vraća. Vraća se u raznim formama. Prije svega u formi svojeg kraja: u posljedicama brutalnih i besmislenih ratova za njezino nasljeđe. Taj mučni nacionalistički teret 1990-ih danas predstavlja ideološki

legitimitet svih političkih sustava nastalih razbijanjem jugoslavenske države. Trijumf nacionalizma također dominira i razumijevanjem njezine cjelokupne prošlosti pa je Jugoslavija odjednom svedena na tamnicu naroda ili zločinački totalitarni režim. No Jugoslavija se vraća i kao kulturno-nostalgično sjećanje na bolji socijalni standard. Najmanje se vraća tamo gdje je najviše potrebno, kroz svoj početak: široko narodno zajedništvo protiv nadmoćnijeg fašističkog okupatora i njegovih pomagača.

Pustimo prošlost i okrenimo se budućnosti! – česti vapaj raznih aktera naše stvarnosti utoliko otkriva nemoguće jer sva je sadašnjost strukturirana onim prošlim. I sve se čini da i budućnost dolazi iz prošlosti, jer kao da nam šalje poruku: ili će narodi ovih prostora naučiti da surađuju za zajedničko dobro, kao što su to činili u Drugom svjetskom ratu, ili će svaki propasti pojedinačno, kao «sitni kursor u tuđem računu». Od nacionalne suverenosti u čije ime su se vodili ratovi nije ništa preostalo. Jugoslavenski prostor nikada nije bio manje suveren – politički, ekonomski, pravno ili vojno - a nefunkcionalne države postale su igračke interesa sa zapada i istoka. No kako otvoriti prostor progresivnim snagama i započeti internacionalnu suradnju, kako prihvatiti da se od prošlosti ne može pobjeći i da je valja razumjeti, a inspiraciju tražiti u onoj viziji budućnosti kakvu želimo živjeti?

Vrata budućnosti već su jednom bila otvorena. Revolucionarna pobjeda ostvarena u Drugom svjetskom ratu postavila je temelje za temeljitu transformaciju društva. Taj put nije bio nimalo jednoznačan niti harmoničan, ali je proizveo velike modernizacijske skokove. Ne radi se samo o tome da je dominantna poljoprivredna struktura ekonomije brzo ustupala mjesto industrijskim postrojenjima, već je transformacija zahvatila sve sfere društvenog života.

Čitave generacije učile su čitati i pisati, i to ne više pod plamenom svijeca nego pod svjetlima žarulja. U brojna kućanstva uvedena je struja i voda, gradile su se ceste, pruge, mostovi, naselja,

vrtići, škole, bolnice, domovi kulture, kazališta, kina... Sva ta modernizacijska postignuća izgrađivana su u cilju razvoja i napretka, a ne za potrebe tržišta. U međuvremenu su mnoge tvornice, domovi kulture i kina uništeni, zatvoreni ili prenamijenjeni u procesu «prilagođavanja tržištu», a javne institucije poput bolnica i fakulteta komercijalizirane su. Nemoguće je vratiti se unatrag, nemoguće je ponovno proživjeti bolju prošlost, ali se iz prošlosti mora učiti. Historija bi trebala ukazivati na vrijedne lekcije o onome što nam može i danas koristiti. To su elementi budućeg u prošlosti i možda nam pomognu na putu prema budućnosti.

Objašnjenja političkog ponašanja u Jugoslaviji

O političkim i ekonomskim procesima u Jugoslaviji napisana je čitava biblioteka radova koje je vjerojatno najbolje podijeliti s obzirom na historijski kontekst u kojem su nastali. U većini radova nastalih prije izbijanja ratova devedesetih, naglasak je bio na analizi samoupravljanja. Samoupravni odnosi u poduzećima nerijetko su bili povod da se piše o problemima u jugoslavenskoj politici i ekonomiji.¹ Liberalni istraživači su kao lijek za ekonomske probleme nudili brže otvaranje međunarodnom tržištu i intenzivniju primjenu tržišnih kriterija, pod pretpostavkom da će to dovesti do rasta efikasnosti.

No iskustva jugoslavenske ekonomije bila su drukčija: otvaranje međunarodnom tržištu izazivalo više problema nego što ih je rješavalo. Oni rezerviraniji prema međunarodnom otvaranju upozoravali su na opasnosti, nepredvidive posljedice i zagovarali oprezniji pristup. Tokom 1980-ih fokus istraživanja se premjestio tako da su središnje mjesto preuzele analize sukoba političkih elita. U razdoblju nakon jugoslavenskog raspada, sukob političkih elita postao je glavni

¹ Jedno od središnjih djela na temu jugoslavenskog samoupravljanja, napisano sa neskrivenom fascinacijom, predstavlja Rusinowa 1977. Vidi također i Comisso 1979.

obrazac tumačenja raspada i proizašlih sukoba, ali i takve interpretacije postale su preteške za jednostavne novinske vijesti kakve je zahtijevalo vrijeme rata.

Na jednoj strani brutalnost ratova, na drugoj slojeviti i nerazumljiv jugoslavenski sustav, a na trećoj potreba raznih zapadnih medija da brzo i jednostavno opišu uzroke sukoba, nerijetko su rezultirali tezama o «vječnoj etničkoj mržnji» na Balkanu. Knjiga Roberta Kaplana *Balkan Gohsts* vjerojatno je ogledni primjer kako funkcionira spoj urgentne tržišne potrebe za medijskim sadržajem i profesionalne novinarske površnosti. Zasnovana na historijskim stereotipima i etničkim predrasudama, ova knjiga više je svjedočanstvo o orijentalističkoj fikciji što su je posredovali zapadni mediji nego o bilo kakvoj analizi uzroka što su doveli do ratova.

Često je u paketu s tezom o vječnoj etničkoj mržnji dolazila i teza o «komunističkom totalitarizmu» koji je navodno samo privremeno blokirao nacionalističku mržnju. Boris Buden duhovito je primijetio da ova teza obično dolazi u dvije varijante: toploj i hladnoj. U toploj varijanti, koja se još može nazvati i «teorija pretis-lonca», komunistički totalitarni sustav stavio je poklopac na pretis-lonac gdje nacionalizmi kuhaju i vriju, ali u jednom trenutku komunisti više ne mogu držati taj poklopac pa nacionalistička mržnja zakipi i izlije se van. U hladnoj varijanti, koja se može nazvati i «teorija frižidera»: komunisti su nacionalizme gurnuli u frižider i ohladili ih na niskoj temperaturi, ali padom komunističkih režima, vrata frižidera su se otvorila, a mržnja eskalirala.²

Drugi radovi u jugoslavenskoj historiji obično su završavali u dilemama kako tumačiti česte partijske sukobe i reorganizaciju državnih institucija i partije. Ti su se procesi u pravilu opisivali kao demokratizacija, decentralizacija ili federalizacija. Njihove interpretacije najčešće su završavale u binarnim opozicijama: sukob «liberala»

2 Privatna korespondencija s Borisom Budenom.

i «konzervativaca»,³ centra i republike, samoupravnog sistema i administracije, plana i tržišta⁴; ili prevelikom davanju značenja ideologiji.⁵ Nerijetko su se te binarne opozicije ukrštavale pa su «liberali» bili oni koji su dolazili iz Hrvatske i Slovenije, zagovarajući tržišne politike, dok su «konzervativci» svoj centar imali u Srbiji, zalažući se za administrativne mjere. Na ovaj način, sukob više nije imao samo strukturu regionalne razvijenosti nego eksplicitno nacionalne konotacije. (Vidi: Burg, 1982 i Ramet, 1984) Čitava ta konstrukcija počivala je na dvije lako oborive pretpostavke: da je Srbija nerazvijena republika (društveni proizvod po stanovniku bio je iznad prosjeka) i da je centar «konzervativaca» (iako «liberalna» struja u Srbiji nije ništa slabija nego ona u Hrvatskoj).

Svi ovi pristupi nisu previše obraćali pažnju na uzročno-posljedične odnose između politike, sistema i instrumenata. (Vidi: Woodward, 1989) Nerijetko se zaboravljalo da su politike polazište za oblikovanje određenog sistema i da za provedbu zamišljenog koriste različite instrumente. Pravo pitanje tada postaje: što je sadržaj tih

3 Vidi Carter, 1982.

4 Comisso (1979) jugoslavensko samoupravljanje locira na pola puta između Gramscijevog modela radničkih vijeća u okviru planske ekonomije (u Jugoslaviji prevladava tokom 1950-ih) i Proudhonovog modela radničkih vijeća u kompetitivnoj tržišnoj ekonomiji (prevladava tokom 1960-ih).

5 Dejan Jović (2003), u knjizi *Jugoslavija: država koja je odumrla* sukob političkih elita tumači kroz nestanak ideološkog konsenzusa o Jugoslaviji. Iako je riječ o detaljnoj, informativnoj i često citiranoj studiji, Jovićeva interpretacija je zasnovana na potpunom nerazumijevanju odnosa ideologije i političkog autoriteta pa završava u mnogim slijepim ulicama. Njemu izmiče da je odnos političkog autoriteta i ideologije vrlo slojevit, prije svega ovisan o historijskom kontekstu i mijenja se zajedno s njim. Ideologija je ponekad izvor političkog autoriteta, naročito u periodima revolucija (npr. komunisti revolucijom stvaraju društvo na sliku vlastitog političko-ideološkog programa), ali zapravo je češće predstavljala tek diskurzivni legitimitet za reforme koje svoj izvor imaju negdje drugdje. Problemi s interpretacijama jugoslavenske historije koje se oslanjaju na analizu jezika (diskursa) reformi (a ne na sadržaj reformi) izrazito pametno su tematizirani u radu Susan Woodward (1977), a izvrsnu kritiku Jovićeve knjige napisao je Boris Buden (2003).

politika i da li je njihov sadržaj doista samo rezultat borbe za moć između različitih nacionalnih elita ili je sistem što iz njih proizlazi baziran na nekoj drugoj borbi. Upravo ovim pitanjem baviti ću se kasnije u ovom radu.

Treba još izdvojiti ekonomske interpretacije čiji je fokus bio usmjeren na odnos moći radnika i vladajuće partije u socijalističkom bloku. Ove analize bile su inspirirane liberalnim modelom što je tokom 1970-ih objašnjavao političko ponašanje u zapadnim kapitalističkim ekonomijama. Prema tom modelu, u kapitalističkim sustavima radnički orijentirane stranke pokušavaju osvojiti vlast u izbornoj utrci, obuzdati utjecaj tržišta setom makroekonomskih politika i stvoriti radna mjesta. Analogno tome, zaključili su pojedini autori, radničke (komunističke) stranke osvojile su vlast revolucionarnim putem i iskoristile svoju neupitnu političku moć i ekonomsko planiranje da osiguraju punu zaposlenost. (Pravda, 1981) S obzirom da su komunisti ukinuli izborno natjecanje između stranaka «funkcionalni ekvivalent izbornog mehanizma» (Woodward, 1995, 11) postao takozvani društveni ugovor između vladajuće partije i radnika. Vladajuća partija obvezala se radnicima osigurati posao, a radnici su pristali na političku poslušnost vladajućima. Nemogućnost komunističkih režima da otpuste radnike i prilagode se poslovnim ciklusima rezultirala je, prema Woodward (1995, Chapter 1), ekonomskim kolapsom u istočnom bloku.

U ovom modelu postoji problem s Jugoslavijom jer je tamo postojala javno priznata i rastuća nezaposlenost. No Benjamin Ward to je objasnio posljedicama samoupravljanja: u jugoslavenskom sistemu nije postojao centralizirani društveni ugovor vladajuće partije i radnika nego je moć radnika putem samoupravljanja prebačena na razinu poduzeća. S obzirom da su radnici donosili odluke između rasta plaća i investicija (zapošljavanja), njihov interes za većim plaćama bio je važniji od novog zapošljavanja i nezaposlenost je rasla. Ward (1958) je ovaj model nazvao «tržišnim sindikalizmom».

Susan Woodward (1995, 14) napominje da su tokom 1980-ih ova objašnjenja ekonomskih problema u socijalističkim zemljama politički bila vrlo uvjerljiva. Uklapala su se u dominantni pro-tržišni model koji je još tokom 1970-ih objašnjavao krizu u zapadnim ekonomijama: sindikati su imali preveliku moć u društvu i osigurali su rast plaća što je dovelo do globalne stagflacije. Jedino rješenje za izlazak iz krize bilo je smanjiti moć radnika i ojačati moć kapitala, što se na kraju i ostvarilo dolaskom na vlast Margaret Thatcher u Velikoj Britaniji 1979. godine i Ronalda Reagana u SAD-u 1980. godine. Drugim riječima, ovi su modeli davali «stručno» pokriće za uspon neoliberalnih politika na zapadu. No istovremeno su nastojali usmjeravati i vodstvo socijalističkog bloka da jedino oslobađanjem tržišta i rastom nezaposlenosti mogu generirati ekonomski oporavak. U slučaju Jugoslavije, to je značilo da je jedini odgovor na začarani krug nezaposlenosti bio dodatni rast nezaposlenosti.

No Wardov model već je na čisto empirijskoj razini bio potpuno netočan jer je tokom 1970-ih i 1980-ih nezaposlenost u Jugoslaviji rasla paralelno s padom realnih plaća. Ward je naime pretpostavljao da ako raste nezaposlenost, to onda znači da su radnici odlučili zaradu poduzeća trošiti na rast plaća, ali to nije bio slučaj. Susan Woodward (1995, 15) kritički primjećuje da je «kao u slučaju zemalja istočnog [sovjetskog] bloka, primjena ideoloških pretpostavki zasnovanih na kapitalističkim tržišnim ekonomijama u cilju kritike socijalističkog sistema više sugerirala političku namjeru nego pouzdanu analizu. Štoviše, Wardov model radnički upravljanih poduzeća nije otkrivao ništa o državnim politikama; niti se bavio analizom političke dinamike, koja je neizbježna da bi se objasnila stvarnost i paradoks socijalističke nezaposlenosti.»

Uz eksplanatorne modele koji su počivali na ideji o moći radnika kojima je vladajuća nomenklatura ispunjavala zahtjeve, što je posljedično sprječavalo društveni razvoj, obično su dolazile i teorije mentaliteta. Suština tih teorija zasnivala se na tome da radnici ne

samo da su bili toliko politički moćni da su mogli zaustaviti ekonomski razvoj, već su sa sobom nosili urođenu sklonost egalitarnosti, pogubni sistem «uravnolovke». U jugoslavenskoj sociologiji, Josip Županov promovirao je «egalitarni sindrom» kao oblik duhovne klime tradicionalnog seljačkog društva koja je kontaminirala sve pore društva. Taj se «sindrom» proširio dolaskom seljačkog stanovništva na rad u industriju, čvrsto ugnijezdio u suradnji s lokalnim birokracijama i spriječio razvoj privrednih snaga po pravilima tržišnog društva.⁶

Županovljevi navodi nisu bila ništa drukčiji od sličnih opservacija prisutnih i drugim zemljama socijalističkog bloka, ali su otkrivali zanimljivu paletu diskvalifikacija radničke klase od strane malograđanskih intelektualaca. Otkrivali su logiku kapitala kako napada radnike za potrebe prilagođavanja tržišnim društvenim odnosima. Na jednak su način i Gorbachovljevi neoliberalni savjetnici upozoravali da se u otporu promjenama krije nasljeđe tradicionalne seljačke kulture. U njima treba tražiti izvor «društva kontaminiranog egalitarnom psihologijom» koje se suprotstavlja «svim manifestacijama individualizma, nezavisnosti, osobne inicijative i svim uspjesima što su vezani uz takve osobine.» (Lebowitz, 2012, 135-136)

Proturječna reprodukcija

Navedeni pristupi u dobroj mjeri ilustriraju glavne tokove istraživanja jugoslavenske historije i njihova ideološka polazišta. Model koji predlažem u ovom radu nastoji povezati istraživanja i pristupe Michaela Lebowitza i Susan Woodward. Njihova promišljanja se u velikoj mjeri nadopunjavaju pa smatram da ih ima smisla povezati u cilju jasnog i sistematičnog razumijevanja jugoslavenskog političkog i ekonomskog sustava, a preko njega i općenito socijalističkih sustava.

6 Egalitarni sindrom uspostavio je Županov (1985), a na sličnom tragu piše i Korošić (1988). Kritiku Županovljeva koncepta egalitarnog sindroma vidi u Dolenc (2014),

U knjizi *The Contradictions of Real Socialism* Lebowitz sugerira da «realsocijalističke» sustave analiziramo kao sustave proturječne reprodukcije. Takav sustav određuju tri logike proizvodnih (društvenih) odnosa koje se međusobno isprepliću, sukobljavaju, «interpenetriraju» i u tom procesu deformiraju: logika avangarde, logika radničke klase i logika kapitala.

U središtu se nalazi logika avangarde: komunistička partija politički organizira ekonomske interese radničke klase, odabire strategije koje najbolje odražavaju njezine organizacijske resurse, pobjeđuje protivnike, ukida kapitalističke društvene odnose, oblikuje strategiju za izgradnju socijalističkog sustava te stvara i, u konačnici, stvara i vodi socijalistički sustav. S obzirom da je komunistička partija neodvojiva od širokih radnih slojeva, između njih se uspostavlja društveni ugovor kojim radnička klasa prihvaća vodstvo partije, a partija zauzvrat jamči sigurnost zaposlenja.

Ovdje vidimo da Lebowitz preuzima koncept društvenog ugovora prisutan kod liberalnih teoretičara, ali ga stavlja u drukčiji interpretacijski kontekst. No argumenti Susan Woodward (1995, Chapter 9) u vezi odnosa partije i radnika, na jugoslavenskom primjeru, pokazuju da karakter njihovog odnosa nije toliko u društvenom ugovoru nego u uspjesima i neuspjesima političke strategije i mogućnostima za organizaciju sukoba. Dok je strategija uspješna, radnici nemaju razloga da se pobune. Kada strategija postane neuspješna, imaju razloge i izražavaju nezadovoljstvo, ali nemaju organizacijske resurse za pobunu. Pobunu radnika protiv partije ne sprečava društveni ugovor već politička i organizacijska nemoć

Nezadovoljstvo i suprotstavljanje radnika pokazuju da postoji logika radničke klase. Ovu logiku određuje osjećaj za pravdu, tzv. moralna ekonomija radničke klase. No taj osjećaj za pravdu ne može naći svoj politički izražaj, pa je logika radničke klase potisnuta u stranu i deformira se pod utjecajem partije - uslijed čega raste otuđenje radnika od političkog sustava - i logike kapitala - uslijed čega radnici internaliziraju tržišno podređivanje principu efikasnosti.

Neizbježna je još i *logika kapitala* čiji su nositelji menadžeri i ekonomisti (kao sistemski eksperti). S jačanjem tržišnih elemenata u sustavu i rasta utjecaja menadžera i ekonomista, ova logika postaje sve izraženija. No pod utjecajem partijske avangarde i ona je deformirana i ne odražava onu logiku kapitala karakterističnu za zapadna kapitalistička društva.

Lebowitzov model proturječne reprodukcije nastoji na apstraktnoj razini prikazati unutarnju dinamiku «realsocijalističkih» sustava. Poput Marxove analitičke metode u *Kapitalu*, Lebowitz prvo detektira ključne elemente u «realsocijalističkim» sustavima (tri logike proizvodnih odnosa) i onda analizira njihovo nastajanje. Drugim riječima, «teorija je vodič historijskog istraživanja». (Lebowitz, 2010, 90) Prvo se postavlja sustav onako kako je razvijen, zatim se istražuje njegovo nastajanje. No Lebowitz upozorava da je «nastajanje dvostrano – ono se sastoji od postajanja i nestajanja.» (Isto, 97) Novo se rađa, a staro umire. Radi se o procesu borbe, procesu proturječne reprodukcije. Lebowitz zaključuje da je disfunkcionalni sustav «realsocijalizma» u razdoblju između 1950. i 1980. godine bio proizvod logike avangarde i logike kapitala koje su se prožimale i deformirale, dok je logika radničke klase bila pod neprestanom represijom. Na kraju je trijumfirala logika kapitala, a proturječni sustav «realsocijalizma» završio na smetlištu historije.

Nasuprot Lebowitzovog apstraktnog okvira, Susan Woodward u knjizi *Socialist Unemployment* ponudila je konkretni analitički pristup utemeljen na historijskom proučavanju jugoslavenske političke ekonomije, što je pristup za koji smatram da može uspješno upotpuniti Lebowitzov okvir. Knjiga *Socialist Unemployment* kapitalno je djelo za razumijevanje jugoslavenskog političkog i ekonomskog sustava, ali i za promišljanje socijalističkih sustava općenito. Woodward naglašava „hibridnost“ jugoslavenskog sustava (ni tržišni ni planski) u kojem su prisutni različiti elementi, ali ne ulazi u konceptualizaciju sustava na apstraktnoj razini poput Lebowitza. No njezina analiza uvelike potvrđuje Lebowitzov apstraktni okvir.

Woodward također polazi od političkog projekta partijske avangarde koja organizira radnike i resurse, sukobljava se s neprijateljima naroda i oblikuje socijalistički projekt za strukturalnu promjenu – ukidanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva. Centralno mjesto njezine analize su sukobi unutar partijske avangarde oko adekvatne strategije rasta, a ti su sukobi pod utjecajem neprestano promjenjivih međunarodnih okolnosti. Kako su se ove okolnosti mijenjale, tako su se mijenjale i teme debata, sukobljavanja i promjene u strategiji akumulacije.

Ključni doprinos Susan Woodward upravo je isticanje utjecaja internacionalizacije tržišta i globalnog sustava akumulacije kapitala na političko donošenje strategije rasta (akumulacije). Lebowitzova analiza zanemaruje utjecaj međunarodnog tržišta na unutarnju dinamiku unutar socijalističkog sistema i upravo zbog toga ima smisla proširiti njegovu apstraktnu shemu. Dinamiku proturječnih logika unutar socijalističkog sustava ne možemo razumjeti bez utjecaja internacionalne razine.

S obzirom da je otvorenost međunarodnom tržištu bila centralnija i važnija za funkcioniranje jugoslavenske ekonomije, to su i posljedice promjena u međunarodnoj areni imale veći utjecaj na jugoslavenski sustav nego što je to bio slučaj u drugim socijalističkim zemljama. Zato je knjiga Susan Woodward nezaobilazan orijentir u razumijevanju odnosa zavisnosti jugoslavenskog socijalizma i globalnih procesa, no njezini argumenti često su fragmentarni i razbacani pa se ne dobiva dojam da se radi o zaokruženom pristupu.⁷ Dodatni je problem gusti i teorijski zahtjevni jezik koji traži iznimnu pozornost pri čitanju. To su vjerojatno i razlozi što je njezina knjiga, iako često citirana, rijetko točno interpretirana. U sljedećem poglavlju ću rekonstruirati, nadopuniti i sistematizirati Woodwardine teze o temeljima socijalističkih sustava.

7 Pojedini argumenti Susan Woodward razrađeni su i u radovima pisanim prije objave knjige *Socialist Unemployment*. To su radovi: Woodward 1977, Woodward 1986, Woodward 1989 i Woodward 1991.

Politički i ideološki izvori socijalističkih sustava

Uspom industrijskog kapitalizma tokom 19. stoljeća i sve izraženija internacionalizacija tržišta, stvorili su ogromna bogatstva i razorili feudalne odnose u društvu. No u tom procesu stvorili su izrazito nejednak svijet prožet ogromnom polarizacijom moći i bogatstva, klasnim antagonizmom kapitalista i radnika te državnim nasiljem nad marginaliziranim i obespravljenim. Borba za svjetske resurse podijelila je svijet između imperijalnih sila i trasirala putanju njihovog sukoba. Na drugoj strani, kolonijalni podanici čekali su priliku za pobunu da bi se oslobodili nametnutih okova represije. Socijalistički pokreti nastali su kao odgovor na sve ove posljedice kapitalističke modernizacije.

Vodstvo tih socijalističkih pokreta preuzela je partijska avangarda, nastojeći kroz taktiku revolucije ujediniti radničku klasu u jedan pokret pod partijskim vodstvom. Radnici su trebali biti subjekt koji će provesti revoluciju, ukinuti kapitalističke proizvodne odnose i uspostaviti diktaturu proletarijata. No različite političke okolnosti, naročito borba protiv fašizma, proširile su subjekt revolucije. Fokus se sa radnika protegnuo na stvaranje *narodne fronte* svih radnih ljudi: radnika, malih i srednjih seljaka, seljaka bezemljaša, slobodnih profesionalaca («liberalna inteligencija»), sitnih obrtnika i javnih službenika. Oni su trebali provesti revoluciju i osvojiti državnu vlast. Njihov cilj je razbijanje moći kapitala da prisvaja višak vrijednosti i koristi tržište rada za podjele i vladanje nad radnicima putem natjecanja oko plaća i poslova. Taj višak vrijednosti mora se vratiti onima koji ga proizvode, što znači uspostaviti društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, pretvoriti novac u slugu proizvodnje i izgraditi sustav koji služi sprečavanju ekonomske krize. (Woodward, 1991, 326) Svaka ekonomska kriza vodila je odbacivanju radnika iz proizvodnog procesa, širenju nezaposlenosti, siromaštva i bijede. Socijalisti su namjeravali spriječiti ove posljedice kapitalizma i stvoriti novo solidarno društvo.

Kao što vidimo, u središtu njihove aktivnosti je provođenje političkog projekta za promjenu društvenih i ekonomskih odnosa. Ovaj politički projekt temeljio se na dva principa. Prvi princip bio je eliminiranje postojeće podrazvijenosti ostvarivanjem razvoja. Time bi se izbjegli društveni troškovi u obliku nezaposlenosti i siromaštva karakteristični za kapitalizam. Drugi princip bio je osigurati nacionalnu nezavisnost jer su smatrali da samo nacionalna suverenost može prekinuti cikluse strane političke i ekonomske ovisnosti koji su uspostavljeni u hijerarhiji globalnih kapitalističkih odnosa.

Stoga nije neobično da je pred-socijalistička vlast uvijek proskribirana kao izdajnička, jer nije osigurala nezavisnost, nije provela industrijalizaciju već je industriju prepustila stranim korporacijama, a radnike i narod općenito prepustila nemilosrdnom izrabljivanju. Primjerice, Komunistička partija Jugoslavije naglašavala je da samo radnička partija može zaštititi interese jugoslavenskih naroda nasuprot stranim interesima. Jednom osvojen politički legitimitet u revolucionarnoj antifašističkoj borbi, trebalo je održati fokusom rast životnog standarda i jugoslavenske nezavisnosti. (Woodward, 1995, 16) Da bi ovaj politički projekt zaživio i imao šanse za uspjeh, bilo je ključno donošenje strategije rasta koja će osigurati društveni progres.

Industrijski razvoj, rast životnog standarda i nacionalna nezavisnost nisu ostvareni ni brzo ni lako. Marksistička teorija se u promišljanju projekta za socijalističku transformaciju oslanjala na najnaprednije aspekte kapitalizma, ali socijalističke i komunističke stranke preuzele su vlast u zemljama gdje kapitalistički razvoj bio tek u povojima. Radilo se o agrarnim (polu)feudalnim društvima u ranoj fazi kapitalističkog industrijskog razvoja i društvima lociranim izvan jezgre globalnog kapitalističkog poretka. Ta društva karakterizirala je ekonomska podrazvijenost, periferna podređenost na svjetskom tržištu i agrarno-patrijarhalna kultura.

Nakon preuzimanja vlasti, avangardne partije odmah su se suočile s time da temeljne uvjete za ostvarivanje željnog ekonomskog rasta tek treba izgraditi. Ekonomija je bila prožeta nedostatkom

kapitala: financijskog kapitala (nepostojeća domaća štednja i zabranjeni pristup tržištima kapitala), proizvodnog kapitala (mašinerije i infrastrukture) te ljudskih znanja i vještina. Dodatni politički problem stvarali su vanjski neprijatelji i unutarnja heterogenost: socijalistička je revolucija stvorila trajni konflikt sa najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, a raspadnuta carstva (Rusko, Habsburško i Otomansko) ostavila su neriješena nacionalna pitanja. Zbog toga Susan Woodward upozorava da njihov «internacionalizam nije bio politički rezultat globalizacije kapitala već defenzivna reakcija protiv posljedica koju je globalizacija kapitala [kroz stvaranje imperijâ] imala za nacije na ekonomskoj periferiji. Pitanja nacionalnog identiteta, [političke] ranjivosti i teritorijalne obrane neprestano su visjela nad glavama.» (Isto, 17)

U takvim okolnostima, posljedice za socijalistički projekt bile su nesagledive jer je ostvarivanje političkih i ekonomskih ciljeva pretpostavljalo najnapredniju fazu kapitalističke modernizacije, liberalno-demokratski razvoj i radnički internacionalizam. Socijalističke države koje su avangardne partije stvorile zapravo su bile razvojne («developmentalne») države. Za nastanak komunističkog društva trebalo je postaviti razvojne temelje. Komunisti su za provođenje svojeg socijalističkog projekta morali pod svaku cijenu ostvariti kontinuirani ekonomski rast jer samo su tako mogli ostvariti zacrtane principe društvenog razvoja i nacionalne nezavisnosti.

Ekonomski rast reflektirao se u povećanju proizvodnog viška,⁸

8 Važno je napomenuti da *proizvodni višak* (engl. surplus product, njem. Mehrprodukt) nije isto što i višak vrijednosti (engl. surplus value, njem. Mehrwert). *Proizvodni višak* je transhistorijska kategorija i postoji u različitim društveno-ekonomskim formacijama (pa tako i u socijalizmu). *Proizvodni višak* je fizičko dobro koje može služiti za (izravno) zadovoljavanje društvenih potreba ili može preuzeti funkciju tržišnog dobra (robe) i biti konvertiran u novac. Na drugoj strani, *višak vrijednosti* je kategorija specifična za kapitalizam i referira se na profit ostvaren na temelju kapitalističkog proizvodnog odnosa (kapital-rad). U kapitalizmu, sustavu gdje se društvene potrebe dominantno zadovoljavaju putem tržišta, proizvodni se višak uglavnom odnosi na tržišna dobra (robu) čijom se prodajom na tržištu ostvaruje profit. U tim slučajevima

za čije je ostvarivanje bilo potrebno da svi materijalni resursi budu angažirani u njegovoj proizvodnji. Naime, rast se događa spiralno: što je više angažiranih resursa, to je veći proizvodni višak, to onda vodi povećanju formacije kapitala (proizvodna dobra poput strojeva, alata, opreme), porastu broja zaposlenih i njihove produktivnosti, što opet vodi rastu proizvodnog viška. Ključnu ulogu u ostvarivanju ekonomskog rasta igra koncept proizvodnog rada, dakle onog rada koji je izravno u funkciji ekonomskog rasta. Povećanje broja zaposlenih, pogotovo proizvodnih radnika, izuzetno je važno za socijalističke režime, jer su se eksplicitno obvezali riješiti nezaposlenost koju stvara kapitalizam. Stoga Woodward upozorava da «za marksiste nezaposlenost nije bila ništa više teorijski problem nego što je bila za druge klasične [ekonomske] teoretičare, ali je bila politički problem.» (Isto, 18) Cjelokupni legitimitet socijalističkih režima uvelike ovisio je o tome da osiguraju radna mjesta i rast realnih plaća, odnosno mogućnosti potrošnje.

Ekonomski rast određen je visinom plaća radnika (trošak re-produkcije rada), neproizvodnim oblicima ljudskog rada (npr. trošak državne birokracije), produktivnošću rada i vanjskim resursima (kreditima). Što su troškovi plaća i države niži, to ekonomski rast može biti viši. Zbog toga su socijalističke partije u ranim periodima uvijek nastojale sniziti ove troškove da bi ekonomskim rastom izgradile industrijsku bazu. To je prije svega bilo izraženo u rastu proizvodnih dobara (npr. strojevi, oprema, alati) i infrastrukture.

No radnici nisu mirno prihvatili dugotrajno žrtvovanje kroz niske plaće, loše radne uvjete i nizak životni standard, a i strategije

nema razlike između proizvodnog viška i viška vrijednosti. Nasuprot tome, u socijalizmu se proizvodni višak pokušava stvarati za direktno zadovoljavanje određene društvene potrebe, a ne za tržište. Primjerice, poduzeće proizvodi knjige, a škole i fakulteti direktno otkupljuju knjige od tog poduzeća. Novac koji poduzeće dobiva nije kapital jer taj novac ima funkciju izgradnje sustava što zadovoljava društvene potrebe i pridonosi razvoju društva, a ne izgradnje robne proizvodnje za tržište i akumulaciju bogatstva za pojedinačnog aktera.

socijalističkih partija težile su tome da dostignu životne standarde prisutne na kapitalističkom zapadu. Zato je politički vrh morao u određenom trenutku pronaći način što bi osigurao rast plaća. Orijentacija za dostizanje zapadnog standarda kroz rast plaća mogla je voditi limitiranju ekonomskog rasta, no to je bilo spriječeno kroz rast produktivnosti i zaduživanje u inozemstvu. Porastom plaća mijenjala se i forma ekonomskog rasta jer se premještala na proizvodnju potrošačkih dobara i rast životnog standarda (stanovanje, obrazovanje, zdravstvo i druge socijalne službe). Socijalističko vodstvo nastojalo je osigurati ravnotežu između proizvodnje kapitalnih dobara i dobara za rast životnog standarda.

Osim troškova plaća i neproizvodnog rada, ključan utjecaj na razinu ekonomskog rasta ima i produktivnost rada. Ona se povećavala uključivanjem sve veće količine društvenih resursa u proizvodnju i smanjivanjem resursa za neproizvodne aktivnosti. Otuda je, naročito u Jugoslaviji, dolazio izraziti anti-birokratski diskurs i proces decentralizacije: državna i ekonomska administracija mora biti svedena u najnužnije okvire. Kao što su zahtijevali teorijski klasici marksizma, država u konačnici mora odumrijeti.

Produktivnost se mogla povećati i kapitalizacijom samog rada: radnici trebaju povećati svoju produktivnost preko upotrebe najsuvremenijih «strojeva, primjene znanosti, novih proizvodnih tehnika, organizacijskih racionalizacija i obrazovanja («ljudski kapital»)). Nagrade radnicima trebale bi uključivati poticaje višoj produktivnosti i kapitalizaciji; time bi ljudi bili definirani u terminima njihove relativne produktivnosti – primjerice, [nagrađivali bi se] prema vještini, iskustvu, proizvedenoj količini ili menadžerskim sposobnostima.» (Isto, 19)

Iz ovakvo zamišljenog socijalističkog projekta proizlazio je državni sistem. U kapitalizmu država simulira ulogu neutralnog arbitra i time skriva strukturalne nejednakosti između radnika i kapitalista. No njezini potezi nisu nimalo neutralni već služe

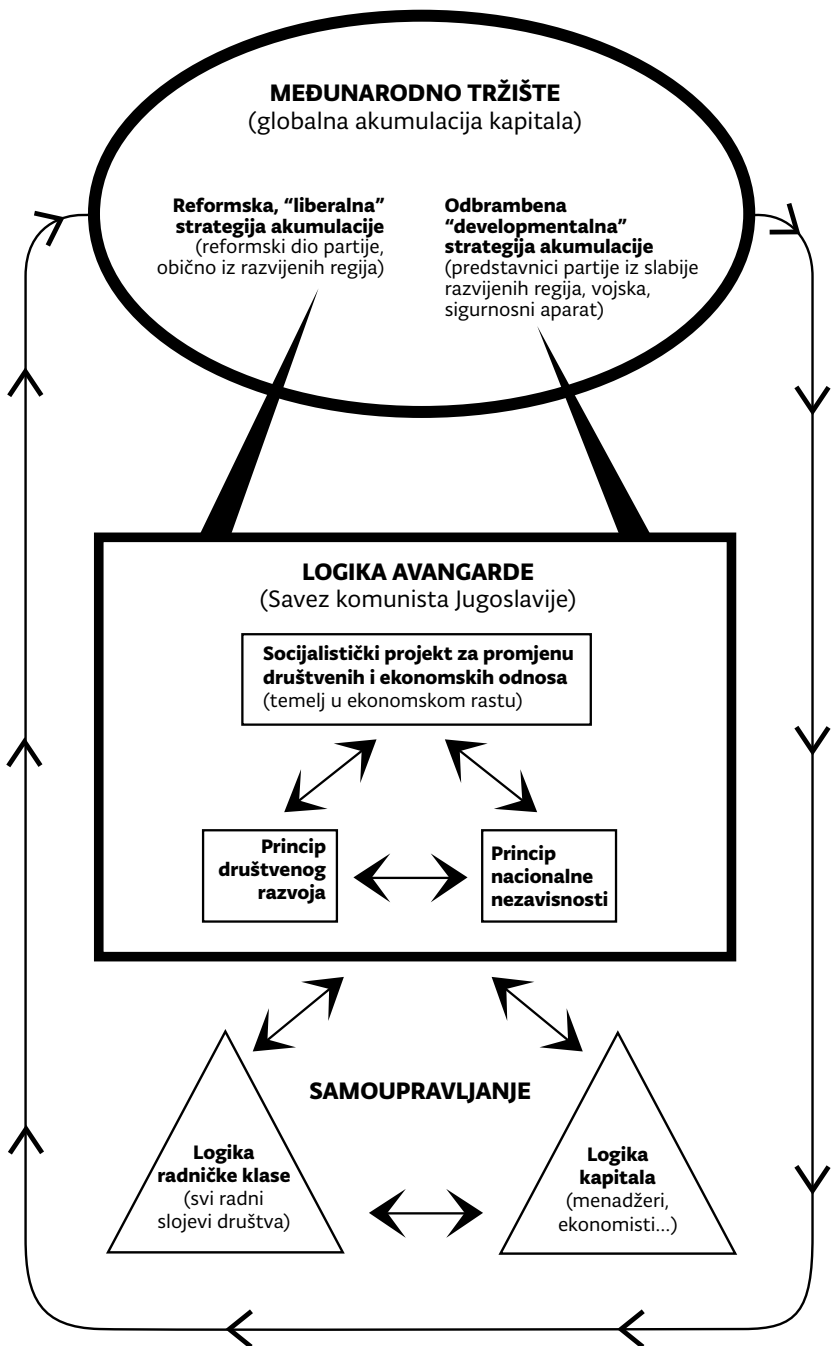
održavanju kapitalističkog sustava i jačanju polarizacije moći i bogatstva. Štoviše, kapitalistička država izgrađuje represivni aparat koji štiti moć kapitalista i održava strukturalnu podređenost radnika. Sve te državne aktivnosti financiraju se iz poreza, a to znači da radnici vlastitim novcem uspostavljaju moć otuđenog aparata suprotstavljenog njihovim interesima. Zato socijalističke partije u svojim ideološkim promišljanjima zagovaraju uvođenje društvenog vlasništva koje bi eliminiralo beskorisnost neproduktivne birokracije i vodilo smanjenju državnog aparata.

Političke i ekonomske funkcije bile bi u potpunosti socijalizirane, dakle poduzeća bi se međusobno umrežavala i vodila smanjenju birokracije. Proizvođači bi bili organizirani u asocijacije rada i izvršavali bi ekonomske aktivnosti na način da se ujedine funkcije proizvodnje, trgovine i financija. Time bi se uštedjelo na troškovima proizvodnje, stimuliralo proizvodne poticaje i ukidalo birokratske urede. Racionalni ekonomski plan izvršavao bi koordinaciju proizvodnih odluka te spriječio sve nedostatke i promašaje koji se pojavljuju u tržišnom sustavu.

Budući da su kapitalističke krize ostavljale bolni trag preko odvojenosti novca i kredita (financija) od proizvodnje, stvaranje i cirkulacija novca bili bi socijalizirani i pod kontrolom društva (proizvođača). Time bi se onemogućilo autonomno djelovanje kapitalističkog financijskog sektora (banaka) i spriječio teret kredita, pad plaća, rast nezaposlenosti i bankrot poduzeća. (Isto, 20) Neugodno iskustvo kriza naučilo je socijaliste da je upravo nemogućnost otplate kredita svu vrijednost rada pretvarala u prah. U konačnici, ova široka socijalizacija rada, barem u marksističkoj teoriji, vodila bi odumiranju državnog aparata.

Socijalistički društveni sustav ne bi uklonio sve sukobe interesa, ali oni definitivno više ne bi imali formu nepremostivog antagonizma karakterističnu za kapitalistički odnos kapitala i rada. No, vratimo se na pitanje s početka teksta, kako se onda konstituiraju

politička neslaganja i sukobi u socijalističkim društvima? Još bi uvijek ostali sukobi oko različitih pogleda na proizvodnu i agrarnu politiku u vezi optimalne razine i tempa, oko investicijskih orijentacija i različitih posljedica za pojedine grupe. (Vidi: Erlich, 1960) Kako podsjeća Woodward (1995, 21): «Čak su i u Sovjetskom modelu, usprkos njegovom imidžu kao dogmatskom planu razvoja i organizacije nasilno nametnutom na druga društva, postojali alternativni smjerovi i odabiri oko strategije razvoja, njezinih politika i organizacije što su odražavali unutarnja neslaganja. Ovo je bilo najočitije tokom 1920-ih u sovjetskim debatama oko strategije, a debate su oživjele nakon Drugog svjetskog rata i nakon toga se pojavljivale svako desetljeće u suprotstavljenim političkim školama i njihovima frakcijama.» No ono što su socijalistički teoretičari pogrešno vjerovali je da nakon ukidanja klasnih odnosa i uvođenjem društvenog vlasništva nijedan sukob neće biti nepremostiv i nepomirljiv.

Shema 1.

Prikaz funkcioniranja jugoslavenskog socijalizma

Jugoslavenska avangarda

Komunistička partija Jugoslavije predvodila je Narodnooslobodilačku borbu protiv fašističkih okupatora i domaćih kolaboracionista i pobjedom u Drugom svjetskom ratu stekla masovnu narodnu podršku. Time je na vlastitom teritoriju dobila legitimitet za političko i državno vodstvo. No, što je još važnije, dobila je snažno zaleđe u međunarodnom pozicioniranju. U toj borbi s mnogo moćnijim neprijateljima i izgradnji široke narodne podrške udareni su i temelji socijalističke revolucije, čija se provedba nastavila nakon rata. Međutim jugoslavenska avangarda suočila s izuzetno bolnim ograničenjima. Rat je potpuno razorio zemlju: infrastruktura je bila porušena, industrijska poduzeća u kolapsu, društvom je vladala glad, a ekonomija je bila izložena brojnim špekulacijama i crnoj burzi.

Socijalistički projekt za društvenu i ekonomsku transformaciju našao se u golemim problemima kako bi ostvario razvoj i nacionalnu nezavisnost. Strategija rasta oblikovana u partijskim debatama još tokom 1930-ih, neposredno nakon rata bila je neprimjenjiva. Ta strategija temeljila se na najnaprednijim elementima prijeratne ekonomije. Njihova je prisutnost u najvećoj mjeri bila vezana za teritorije koji su do Prvog svjetskog rata pripadali Habsburškoj monarhiji, prije svega Sloveniju i Hrvatsku. U tim je regijama ekonomska struktura bila industrijski naprednija, radnička klasa zaposlena u lakoj i prerađivačkoj industriji, ekonomska razmjena oslonjena na vanjsku trgovinu sa zapadnim zemljama, kulturne veze fokusirane na središnju Europu, a seljačke stranke već su organizirale veliki dio seljaštva i razvijale lokalne kooperative. Takvi su uvjeti davali prednost reformskoj («liberalnoj») strategiji rasta izgrađenoj oko modernije proizvodnje i komercijalne poljoprivrede, jačali su poziciju hrvatskih i slovenskih političara u inzistiranju na orijentaciji zapadu i formirali zazor od troškova izgradnje teške i sirovinske proizvodnje. (Woodward, 1991, 238-329)

Orijentacija na razvijene segmente postojeće ekonomske strukture nije bila nimalo neobična za marksistička (lenjinistička) promišljanja o ekonomskom rastu i razvoju. No kolikogod komunističke partije stvarale historiju, Marxovo famozno upozorenje zapisano u *Osamnaestom Brumaireu Louisa Banapartea* visjelo im je nad glavama kao Damoklov mač: ljudi stvaraju svoju historiju, ali ne pod okolnostima koje su odabrali, već pod onima koje su zatekli. Socijalistička revolucija uspjela je u zemlji gdje su limitirana industrijalizacija i posljedice imperijalne politike rezultirale nizom ograničenja. Seljaci su prije Drugog svjetskog rata bili pogođeni snažnim fluktuacijama na robnim tržištima, radnike su cijedili ciklusi globalne depresije, intelektualni slojevi su osjećali materijalnu i kulturnu deprivaciju u usporedbi s zapadnim središtima, a nacionalne težnje bile su pod represijom centralizirane hegemonije srpskog monarhističkog sustava.

U takvoj situaciji, posljedice prijeratnog ekonomskog, socijalnog i političkog nasljeđa povećale su potencijalno političko tijelo i saveznike, ali donijele liberalne i nacionalne u tendencije u socijalistički pokret. Na sva ta ograničenja nadovezalo se izuzetno brutalno naslijeđe Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom području. Nekoliko desetljeća kasnije, ta neriješena i potisnuta ratna pitanja u vrijeme ekonomske krize i političke dezintegracije 1980-ih vratit će se kao bumerang i otvoriti prostor mnogobrojnim nacionalističkim manipulacijama.

Jugoslavensko komunističko vodstvo moralo je rješavati mnogobrojne političke i ekonomske probleme. Prvi dio problema se odnosio na oblikovanje jedinstvenog programa za zemlju prožetu golemom raznolikošću između regija: raznolikošću ekonomskog razvoja, političkih orijentacija, društvenih odnosa (od feudalnih do kapitalističkih), organiziranosti radnika i mogućih saveznika. Time su se otvorile dileme kako primijeniti marksističku teoriju u uvjetima

prevlasti poljoprivredne strukture⁹ i «pred-buržoaskih» društvenih odnosa (u većini zemlje polu-feudalnim, a kapitalističkim tek u industrijskim centrima). Drugi dio problema proizlazio je iz istovremene političke borbe na dva fronta: u međunarodnoj areni i domaćem kontekstu. (Vidi: Woodward, 1995, 31-34) Pritom su trenuci ključnih institucionalnih promjena uvijek bili određeni međunarodnim događajima i ti su vanjski faktori utjecali su na političku i ekonomsku dinamiku sve do kraja postojanja Jugoslavije.

Nakon Drugog svjetskog rata, dva ključna principa socijalističkog projekta našla su se u međusobnoj kontradikciji. S jedne strane, obrambena osnova nacionalne nezavisnosti zahtijevala je da se povećaju zalihe, poraste proizvodnja strateških dobara i izgradi domaća obrambena industrija u isto vrijeme kada se moralo i proizvoditi za izvoz. Na drugoj strani, rast životnog standarda stanovništva i održavanje saveza radnika, seljaka i srednje klase - koji je bio temelj vlasti - zahtijevali su rast proizvodnje potrošačkih dobara. Orijentacija obrani i izvozu mogla se provesti samo drastičnim rezanjem domaće potražnje i ograničavanjem proizvodnje potrošačkih dobara što je vodilo destabilizaciji narodno saveza. Ukratko, radna politika izražavala je ovu dvojbu: zaposliti veliku količinu radnika u cilju rasteće proizvodnje za obrambenu politiku i vanjsku trgovinu, ali u isto vrijeme onemogućiti zahtjeve za rastom plaća.

Partijsko vodstvo odgovor je pronašlo u kombinaciji različitih strategija i njihovih metoda. U partijskom vodstvu prevladala je još i prije Drugog svjetskog rata reformska («liberalna») strategija rasta

9 Prema popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine 76,3% radilo je u zanimanjima poljoprivrede, stočarstva, šumarstva i ribarstva, 10,7% u industriji i obrtu, 4,1% u sektorima trgovine, kredita i prometa, 4,6% u javnim službama, vojsci i slobodnim zanimanjima te 4,3% posto u ostalim zanimanjima (rentijeri, penzioneri, radnici bez naznake posla i osobe bez zanimanja). Struktura narodnog dohotka prema djelatnostima bila je 1939. godine sljedeća: 46% poljoprivreda, 20,6% industrija i rudarstvo, 11,6% trgovina i ugostiteljstvo, 8,4% obrt, 5,9% saobraćaj, 5,7% šumarstvo, 1,8% građevinarstvo. (Badovinac i Runjić, 2008, 211, 213.).

bazirana na «ekonomskim» (produktivističkim) metodama čiji je fokus bio razvijanje lake industrije u cilju dostizanja zapadnog standarda. No uvjeti rata, poratne obnove i zahtjevi nacionalne sigurnosti stvarali su uvjete za obrambenu («developmentalnu») strategiju rasta baziranu na «političkim» (mobilizacijskim) metodama i fokusiranu na tešku industriju, sirovine, energiju i infrastrukturu.

Razlika između ovih strategija (i njihovih metoda) u pitanju državnog sistema nije bila u većoj ili manjoj moći centra nego u ulozi koju su namijenili svakoj pojedinoj razini vlasti (federacija, republika, općina). I jedna i druga strategija rasta predviđale su centralizirani i administrativni sustav inspiriran onim u Sovjetskom Savezu. No «ekonomske» metode pretpostavljale su centralizirani i administrativni sustav u smislu da su naglašavale centralnu regulaciju plaća, vertikalne veze u političkoj i ekonomskoj koordinaciji i menadžersko-tehnokratski autoritet.

Na drugoj strani «političke» metode pretpostavljale su centralizirani i administrativni sustav u smislu da su nastojale konsolidirati vlast radikalnom demokratizacijom proizvodnje oslonjene na radne brigade i javnim nadzorom menadžera i državne administracije putem skupština, medija i narodnih zborova. Bilo je to «jačanje centralizma razvijanjem njegovog demokratizma.» (Isto, 161) Najkraće rečeno, uloga državne birokracije u ova dva pristupa nije bila u njezinom opsegu nego u načinu dobivanja potpore.

Stvaranje samoupravnog ekonomskog sustava

Nakon završetka Drugog svjetskog rata mnoga su poduzeća izvlaštena, primarno od nacističkih i fašističkih vlasti koje su ih preuzele tokom rata, a ne od prijeratnih vlasnika kako se obično tvrdi. Provedena je i agrarna reforma kojom su mnogi bezemljaši i siromašni seljaci dobili zemlju. Privredom je dominirala agrarna struktura

s brojnim malim seljačkim posjedima, bez suvremene tehnologije i zaostalim načinom obrade zemlje. U takvoj situaciji brojno seljačko stanovništvo živjelo je u siromaštvu i dodatni izvor zarade tražilo u zaduživanju ili dopunskim radom u drugim zanimanjima.

Skromna industrijska struktura bila je na izrazito niskoj razini zbog zastarjele mašinerije, nedostatku obrazovanih radnika i nužnom uvozu sirovina što je rezultiralo malim proizvodnim količinama. (Dobrivojević, 2009, 103) Industrijska poduzeća bila su zapravo naprednije manufakture ili zanatske radionice koje su ponegdje imale relativno dugu tradiciju. Ratna razaranja samo su još više zaoštrila ove teške privredne okolnosti. Jugoslavenska avangarda odmah je pristupila obnovi i izgradnji infrastrukture i industrijske baze. Glavni cilj partijskog vodstva bila je ubrzana industrijalizacija kojom se trebalo poljoprivrednu ekonomsku strukturu transformirati u industrijsku.¹⁰ Time se htjelo stvoriti materijalne preduvjete za ostvarivanje društvenog razvoja i nacionalne nezavisnosti.

Proces izgradnje i obnove, u formativnom državnom periodu (1945-1953), nije bio nimalo jednostavan. Nepredvidljiv razvoj događaja prisilio je partijsko vodstvo na masovne radne mobilizacije u trenutku kada nisu htjeli snositi ni politički niti ekonomski trošak. To su bile spomenute «političke» metode. Ključnu su ulogu u tome imali sindikati i organizacije Narodnog fronta, prije svega omladinska organizacija (SKOJ) i Antifašistička fronta žena (AFŽ).

Sindikalne organizacije dobile su zadaću, premda ne bez otpora, transmijskog pojasa između partije i radnika, a organizacije narodnog fronta organizirale su dobrovoljne (neplaćene) radne

¹⁰ U toku 1947. i 1948. godine grade se željezare u Sisku, Zenici, Varešu i Ilijašu. Podižu se objekti metaloprerađivačke industrije: «Ivo Lola Ribar» u Železniku, «Litostroj» u Ljubljani, «Prvomajska» u Zagrebu. U izgradnji ili rekonstrukciji su velike tvornice: «Rade Končar» u Zagrebu, «Đuro Đaković» u Slavonskom Brodu, «Fabrika kablova» u Svetozarevu, «Valjaonica bakra» u Sevojnu, «Topionica olova» u Trepči, itd. Nastaju velike hidroelektrane: Jablanica, Vlasina, Međuvršje, Zvornik, Mavrovo, Vinodol, kao i termocentrale: Zenica, Kolubara, Kakanj, Šošan, itd.

brigade. Tako su se brojni vojnici i vojnkinje preselile s ratne fronte na frontu rada. Poticanje rada odvijalo se kroz primjenu «ekonomskih» metoda. S obzirom da su zadaci obnove zahtijevali neprestani rast produktivnosti, motiviranje radnika odvijalo se kroz natjecanja, organiziranje omladinskih radnih akcija¹¹ i poticanje udarništva, kao primjerice organiziranje udarničkih radnih tjedana u gradovima i selima. (Vidi: Matošević, 2015)

Udarnik je bilo počasno zvanje koje se dodjeljivalo najefikasnijim radnicima. Prije svega se radilo o moralnoj stimulaciji, iako ne treba zanemariti niti novčani dio nagrade s obzirom na teške ekonomske prilike. U cilju rasta produktivnosti primjenjivale su se i racionalizacije poslovanja pa su radnici koji su predlagali organizacijska i tehnička poboljšanja nosili zvanja inovatora i racionalizatora. Država je nastojala limitirati plaće i opskrbu stanovništva kako bi bilo više proizvoda za izvoz i stjecanje nužno potrebnih deviza. U razdoblju između 1945. i 1953. godine gotovo da nema partijskog ili sindikalnog izvještaja, referata, dokumenta ili govora u kojem se nije naglašavao rast produktivnosti, povećanje proizvodnje, racionalizacija, kult rada, takmičenje ili udarnički radni elan. Prva zadaća sindikata bila je povećanje produktivnosti, a tek iz toga je dolazila briga za radne i životne uvjete.¹²

Industrijski razvitak zemlje detaljno je razrađen u petogodišnjem planu iz 1947. godine. Planom su predviđene velike investicije

11 Autocesta «Bratstva i jedinstva» između Zagreba i Beograda, «omladinska» pruga Brčko-Banovići u Bosni ili gradnja hidrocentrala u Žirovnici (Makedonija), Mariboru (Slovenija) i Dravogradu (Slovenija).

12 Unutar sindikata postojali su pojedinačni otpori koji se nisu mirili s novom ulogom sindikata kao produženom rukom partije. Iako su klasni odnosi bili ukinuti, ovi sindikalisti su u takmičenju vidjeli novu formu eksploatacije radnika. Predsjednik hrvatskih sindikata Marko Belinić upozoravao je na drukčiji historijski kontekst: «Danas [januar 1946] nema potrebe voditi borbu protiv primjene racionalizacije kada ona ne služi za gomilanje bogatstva u rukama kapitalista, nego služi za povišenje produktivnosti rada i blagostanje naroda. Pomoći narodnoj vlasti i podići radnu svijest i disciplinu u redovima radnika jedna je od glavnih parola za pravilan odgoj i stvaranje novog patriotizma u redovima radničke klase.», citirano prema Radelić, 2012, 143.

u elektrifikaciju i hidrogradnju, izgradnja tvornica crne i obojene metalurgije, tvornica za proizvodnju strojeva, kemijskih tvornica, otvaranje rudarskih bazena, izgradnja prometne infrastrukture, itd. Izvršavanje ciljeva zapisanih u planu bila je «dužnost i čast svakog građanina», a partijsko vodstvo je vjerovalo «da će Jugoslavija za deset godina stići Veliku Britaniju u proizvodnji po glavi stanovnika» (Dobrivojević, 2009, 104)

Bile su to lijepe želje, ali je realnost situacije otkrivala drukčiji horizont ostvarivih rezultata. Pored toga što se gradnja tvornica u prvim godinama odvijala krajnje nekoordinirano i više stihijski nego planski, najveće izazove partijskim planovima predstavljala je mobilizacija seljaka za rad u industriji. Njih se nerijetko moralo prisiljavati na rad u tvornicama raznim egzistencijalnim ucjenama pa i fizičkom represijom, jer ih teški uvjeti slabo plaćenog rada nisu privlačili u industrijska postrojenja. Oni koji su povjerovali državnim proglasima o prosperitetnom industrijskom zaposlenju često su brzo nakon zaposlenja napuštali industrijska radna mjesta. (Vidi: Dobrivojević, 2009)

Vlast se trudila centralno-planski organizirati mobilizacije radnika i osigurati rast produktivnosti. Pokušavalo se kroz različite sustave racionalizacija (kuponi, trgovine i prehrana u okviru tvornica) smanjiti iznos plaće u gotovini, smanjiti troškove distribucije, uštedjeti na gorivu i zalihama te tako smanjiti troškove proizvodnje. Pojedina poduzeća imala su i vlastite vrtove za hranu kako bi bila manje ovisna o nestašicama u poljoprivrednoj opskrbi. Nastojalo se pod svaku cijenu centralno regulirati plaće jer je to bilo ključno za provedbu plana, ali su se u tom segmentu javljali i veliki otpori. Naime radnici su bili nezadovoljni malim plaćama, što je dovodilo do konfrontacija s direktorima i prijetnji štrajkovima. Premda je s vrha dolazila direktiva da se s radnicima ne pregovara, direktori tvornica često nisu imali izbora nego pristati na zahtjeve radnika. K tome, zbog udaljenosti od republičkih centara, vlast nije mogla kontrolirati radničko nezadovoljstvo na svakom pojedinom lokalitetu.

Ni politički odnosi u međunarodnoj areni nisu garantirali dugotrajnu stabilnost. Složenost međunarodnih odnosa rezultirala je nepouzdanim saveznicima i prevrtljivim uvjetima suradnje. Poput drugih europskih zemalja, jugoslavensko vodstvo se nakon Drugog svjetskog rata našlo u škarama između nacionalnog programa ekonomskog oporavka (putem intenzivnog izvoza, čime se htjelo izbjeći masovnu nezaposlenost kao u vrijeme nakon Prvog svjetskog rata) i nedostatka financija i rastućeg trgovinskog deficita (uvoz je premašivao izvoz). Sve do jula 1947. godine jugoslavenska ekonomija je skoro u potpunosti ovisila o UN-ovoj Administraciji za pomoć i obnovu.¹³ U dvije godine od završetka rata izvršena je distribucija hrane i žitarica u vrijednosti 41,5 milijuna dolara, što je činilo oko 70 posto ukupne pomoći. Pored toga stizala je odjeća, tekstil, medicinska oprema i lijekovi, poljoprivredna mašinerija, industrijski alat te velike količine kamiona, džipova, lokomotiva i vagona, dok se državnom prodajom proizvedenih proizvoda financirao Fond za obnovu ratom razorenih regija. (Woodward, 1995, 83)

Kada je na kraju jula 1947. pomoć UN-a prestala, a neprijateljstvo američke politike ojačalo, dilema manjka financija i ekonomskog razvoja još je snažnije došla do izražaja. Međunarodni odnosi postali su napeti, izbijanjem hladnog rata nestale su nade u mirnu koegzistenciju, dok su se socijalistički ciljevi suočavali sa slojevitim političkim kalkulacijama. Ubrzo je ekonomska pomoć s istoka i zapada skoro u potpunosti prestala, ali država je morala nastaviti s potrošnjom deviznih rezervi na uvoz strojeva i sirovina jer je o tome ovisila strategija razvoja. Posljedično, narasli su deficiti trgovinske bilance, a devizne se rezerve brzo topile. Partijskom vodstvu nije preostalo nego da potisne domaću potražnju i poveća izvoz, u isto vrijeme dok je politička revolucija diktirala nužnost ubrzane industrijalizacije.

13 UNRRA – United Nations Relief and Reconstruction Administration.

Premda je sa Sovjetskim savezom u julu 1947. godine sklopljen jednogodišnji ugovor o trgovinskoj razmjeni robe i pomoći u vojnoj opremi, do marta 1948. godine Sovjetski savez nije ispunio dogovor, zbog čega se Jugoslavija u potpunosti morala osloniti na vlastite kapacitete u izgradnji vojnih snaga. U junu 1948. godine, nakon Rezolucije Informbiroa, raskinute su sve veze sa Sovjetskim Savezom. Višegodišnje napetosti, prisutne su još od Drugog svjetskog rata, zbog prevelike političke autonomnosti Komunističke partije Jugoslavije, eskalirale su u otvoreni politički konflikt.

Izloženi Staljinovim političkim pritiscima, ali i sve izraženijim unutarnjim nezadovoljstvom, jugoslavenski komunisti približili su se mogućnosti da izgube političku kontrolu. Uslijedila je izuzetno surova ekonomska godina: Jugoslavija je s istoka bila izolirana, dok je na zapadu bila u trgovačkoj blokadi. U sljedećih godinu dana, sve do augusta 1949. godine, pritisci na povećanje proizvodnje i mobilizaciju radnika još su više porasli. Partijsko vodstvo se moralo gotovo u potpunosti osloniti na «političke» (mobilizacijske) metode poticanja proizvodnje.

Organizacije Narodnog fronta (SKOJ, AFŽ) i općine kao temeljni lokalni organi vlasti imale su zadatak da što više muškaraca i žena zaposle u industriji. Radne brigade postale su temelj proizvodnje u tvornicama, rudnicima, građevinarstvu, šumarstvu i poljoprivredi, a udarništvo je postalo temeljna metoda poticanja produktivnosti.¹⁴ U decembru 1948. godine dodatno se zakonski regulira sustav moralnih stimulacija dodjeljivanjem počasnih zvanja za radne podvige (udarnik, prvak socijalističkog rada, zaslužni zemljoradnik, udarni kolektiv, itd.). (Bilandžić, 1985, 123)

Masovnost mobilizacija vidljiva je u eksploziji zapošljavanja: tokom 1948. godine zaposleno je 350 hiljada ljudi, a tokom 1949. godine 473 hiljade. (Isto, 130) Povećao se i broj vojnika nakon obvezne

14 Alija Sirotanović, radnik-udarnik, u ljeto 1949. godine oborio je rekord sovjetskog kopača Stahanova tako što je tokom jedne smjene iskopao 152 tone ugljena.

regrutacije 1949. godine. Vojnici su «dobrovoljnim» radom obavljali iste poslove kao i radne brigade. Istovremeno su društveni odnosi na selu postali krajnje napeti. Zahtjevi industrijske proizvodnje vodili su snažnom pritisku na proizvodnju poljoprivrednih sirovina što je rezultiralo sukobima sa seljacima, a eskaliralo nakon odluke o kolektivizaciji sela. Naime, u januaru 1949. godine, u uvjetima ekonomske blokade i pojave gladi, vlast je donijela odluku o kolektivizaciji seoske proizvodnje čijom se provedbom nastojalo osigurati sirovine za industriju i prehrambene proizvode za stanovništvo. Slijedili su brojni seljački otpori.

Direktori u tvornicama izgubili su svaki autoritet, a to je značilo i pucanje hijerarhijskog lanca od partije preko direktora i sindikata do radnika. Ekonomske okolnosti donijele su radnicima snažnu pregovaračku moć oko plaća, na što su direktori često pristajali ako su ih htjeli zadržati u tvornicama. Ako radnici nisu mogli dobiti tražene uvjete, bježali su iz tvornica tamo gdje su im nudili više plaće, bolju prehranu, odjeću i širu dostupnost potrošačke robe.

Nedostatak kvalificirane radne snage nadomještao se dodatnim angažmanom radnih brigada. Političari su hvalili radne brigade zbog velike predanosti poslu i spremnosti da rade za hranu i odjeću, čime se sprečavao rast plaća. No gorljivi autonomni rad u tvornicama također je i temeljito je demokratizirao proizvodne procese i partijskom vodstvu pokazao nepouzdanost menadžera. Samo što brigadni rad nije bio dovoljno produktivan, jer su trošili previše hrane iz državnih rezervi. Pored toga, partijsko je vodstvo htjelo u poduzećima trajno zaposliti kvalificirane radnike, a manje se oslanjati na «dobrovoljne» i često nekvalificirane seljake iz proizvodnih brigada. «Dobrovoljnost» je često bila takva da je seoska omladina iz tvornica bježala glavom bez obzira. Tvornički život trebalo je restrukturirati.

Početak juna 1949. godine donesen je opći zakon o narodnim odborima čije su odredbe donijele veću razinu demokratizacije najnižih organa vlasti. Uvedeni su zborovi građana i općinske skup-

štine po principu narodnooslobodilačkih odbora iz vremena Narodnooslobodilačke borbe. Time se htjelo osigurati veću prisutnost partije na terenu i uspostaviti jasnu hijerarhijsku vezu odozdo prema gore. Uoči donošenja zakona o narodnim odborima, krajem maja, Edvard Kardelj (1981, 99) je prvi put spomenuo da bi samoupravljanje trebalo proširiti sa lokalne razine vlasti na cjelokupni društveni život jer «inicijativa masa može doprineti boljim i većim rezultatima.»

Ovo je sugeriralo da se u vrhu partije već neko vrijeme diskutira o uvođenju samoupravljanja. U julu 1949. godine donijet je nacrt zakona o radničkim savjetima,¹⁵ a krajem decembra 1949. godine usvojena je Uputa o radničkim savjetima. No Uputa je bila vrlo konzervativnog karaktera i eksperimentalnog dosega. Radnički savjeti uvedeni su u svega 215 poduzeća i imali su isključivo savjetodavnu funkciju.¹⁶ Biralo ih je sindikalno članstvo (a ne čitavi radni kolektiv) i njihove odluke nisu obvezivale upravu poduzeća. U slučaju neslaganja s upravom, radnički savjeti mogli su se obratiti višoj instanci vlasti. Ovakav sadržaj zakona sugerirao je da partijsko vodstvo nije imalo namjeru radikalno mijenjati ekonomski sustav nego je nastojalo smanjiti radničke pritiske u najvećim poduzećima i konzultiranjem radnika stabilizirati poslovne procese..

Medijski osvrti na uvođenje radničkih savjeta bili su koncizni i sporadični, a partijsko vodstvo ih je spominjalo usputno, tek kao ideološku distinkciju u odnosu na Sovjetski Savez. Do proljeća 1950. godine radnički savjeti su u javnosti nestali kao tema. Sindikalni izvještaji pokazuju da radnički savjeti skoro uopće nisu zaživjeli, a eko-

15 Vladimir Unkovski-Korica napominje da je originalni *Nacrt zakona o radničkim savjetima državnih privrednih poduzeća* iz jula 1949. arhivski izgubljen ili reklasificiran. Za potrebe analize u knjizi *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia* koristio je privatnu kopiju Olivere Milosavljević.

16 Prvi radnički savjet osnovan je u tvornici cementa Prvoborac u Solinu, gradu pokraj Splita. Lokacija nije bila slučajna već je postojao uži popis najboljih tvornica, a Prvoborac je ostvarivao natprosječne rezultate u socijalističkim natjecanjima u kojima se veličao fizički rad.

nomska situacija je još uvijek bila izrazito teška. No tokom marta te godine u vodstvu se obnavljaju rasprave o ulozi radničkih savjeta, ali sada u smislu upravljačkih struktura.¹⁷ Na taj način radnička inicijativa ne bi bila samo sporedni aspekt tvorničkog života već bi radnici preuzeli određene segmente upravljanja proizvodnim procesom. U junu 1950. godine, uz veliku političku i medijsku pompu, usvojen je zakon kojim se u poduzeća uvodi samoupravljanje, popularno nazvan Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima.¹⁸

Radnički kolektivi postali su suverena tijela na razini poduzeća, a radnici su raspravljali i donosili odluke o ključnim pitanjima u okviru radničkih savjeta. Radnički savjeti su birali i razrješavali upravni odbor poduzeća, ali ne i direktora. Nakon donošenja zakona izabrano je 7136 radničkih savjeta. (Petranović i Zečević, 1988, 1023) Normativni okvir samoupravljanja predstavljao je poboljšanje radničke pozicije u odnosu na prijašnju situaciju, ali se u praksi nisu provodile sve propisane odredbe. Radnički savjeti su preuzeli upravljanje poduzećima putem upravnih odbora, a centralna vlast je zadržala odluke o distribuciji akumulacije između investicija i rasta plaća, osim onog dijela koji je ostao na raspolaganju poduzeću. Tokom godina sve veći dio akumulacije prelazio je pod kontrolu poduzeća, a time i pravo radnika da odlučuju koliko će reinvestirati, a koliko preusmjeriti u rast plaća.

Kao što sam ranije naveo, samoupravni sistem proizašao je iz kombinacije mobilizacijskih («političkih») i produktivističkih («ekonomskih») metoda kojima je jugoslavensko vodstvo nastojalo održati vlast i osigurati ekonomski opstanak u krajnje nepovoljnim unutar-

17 Vidi historijsku rekonstrukciju uvođenja radničkih savjeta u Radelić, 2012, 191-212.

18 Puni naziv zakona glasio je *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*

njim i vanjskim okolnostima.¹⁹ Tvornička proizvodnja morala se skoro u potpunosti osloniti na široke radne mobilizacije. Udarnički rad autonomnih brigada nije samo garantirao izgradnju infrastrukture i industrijske baze nego je toj proizvodnji davao demokratski karakter i jačao atmosferu radničkog zajedništva i moći. U uvjetima ekonomske izolacije i trgovinske blokade sa zapada i istoka, radnici su shvatili da sva izgradnja i proizvodnja ovisi o njihovom radu, da bez njihove aktivnosti nema nikakve proizvodnje.

Radnici nisu zahtijevali samoupravljanje, ali su udarničkim kolektivnim radom i demonstriranim otporom stvorili uvjete da partijsko vodstvo mora promišljati o demokratiziranju proizvodnog života ako želi održati vlast i povećati produktivnost. Nisu pristajali na niske plaće i sukobljavali su se direktorima, a ovi su morali prihvatiti njihove zahtjeve jer bi inače ostali bez kvalificirane radne snage. Konfrontacija s radnicima nije bila ni vojno-strateški prihvatljiva jer je u slučaju ofenzive Sovjetskog Saveza partijsko vodstvo moralo računati na radnike kao na sastavni dio vojnih jedinica.

No pritisak na partijsku avangardu nije dolazio samo iz političkog smjera, iz ojačalog položaja radnika u tvorničkom životu, već i iz ekonomskog smjera, jer je produktivnost udarničkog rada bila izrazito niska. Partija je morala promišljati i način da radnici prihvate ograničenije plaća (potrošnje) dok se sve više žrtvuju u proizvodnji. Povećanje produktivnosti i racionalizacija poslovanja (bez rasta

19 Vladimir Unkovski-Korica (2016) donosi informativan i vrijedan historijski materijal o ranom jugoslavenskom periodu i uvođenju samoupravljanja. Pozivajući se na Susan Woodward, Unkovski-Korica ispravno stavlja u fokus važnost međunarodnog tržišta kao centralne arene za donošenje ekonomskih politika, ali historijska rekonstrukcija jugoslavenskog sustava kao «tržišnog» je u izravnoj suprotnosti s njezinom analizom, iako je Unkovski-Korica gradi na tezama Woodward. Woodward je, naime, eksplicitno tvrdila da jugoslavenski sustav nije ni «tržišni socijalizam» niti planska ekonomija već «hibridni» sustav (Woodward, 1995, 169-173). U tom smislu možemo zaključiti da površno čitanje i selektivna interpretacija ujedinjene s određenim ideološkim pretpostavkama («tržišni socijalizam») više otkrivaju, kako bi sama Woodward primijetila, političku namjeru nego pouzdanu analizu.

plaća) nisu više mogli biti prisilno nametnuti iz državnog centra već su ih radnici morali sami usvojiti i provesti. Susan Woodward (1995, 136) primjećuje «da je u takvim okolnostima bilo nužno ljudima osigurati nemonetarne instrumente za komunikaciju njihovih zahtjeva i osmisliti neremetilačke barometre nezadovoljstva.» Samoupravljanje je upravo bilo izraz toga: nemonetarna i neremetilačka forma demokratiziranog tvorničkog rada; pravo na upravljanje, ali i obveza efikasnosti pred širom zajednicom. (Popović i Stuparić, 1979, 70)

Pitanje na koje još ovdje treba odgovoriti je odakle baš samoupravljanje, a ne neka druga demokratska forma organizacije rada. Kako to da se političko vodstvo odlučilo baš na taj sustav? Da li je ideja samoupravljanja naprosto bila izraz čitanja marksističke teorije i evokacija jednom oprobane prakse (Pariška komuna) kako su naglašavali politički čelnici?

Ideja samoupravljanja nije pala s neba niti je preuzeta iz knjiga, jer ona je već živjela u ratnoj praksi. Narodnooslobodilačka borba bila je organizirana kroz narodnooslobodilačke odbore, umrežene revolucionarne komune koje su odlučivale o organizaciji društvenog života na oslobođenom teritoriju. Kada historijski protegnemo ove demokratske nositelje vlasti, onda možemo vidjeti kako je nastajala ideja samoupravljanja: od mobiliziranja seljaka i radnika na otpor okupatoru i kolaboracionistima, preko njihove promijenjene uloge u poslijeratnoj organizaciji političkog i ekonomskog života, do frontovskih mobilizacija svih društvenih grupa, formiranja radnih brigada i njihovog faktičkog upravljanja proizvodnim procesom. Ideja samoupravljanja proizašla je iz historijskih okolnosti koje su se mijenjale, ali čiji je politički karakter ostao nedvojbeno demokratski. Njezino ostvarenje u obliku radničkih savjeta ponudilo je društvu priliku za «novi život, poput travke koja se iznenada pojavi između stijena.» (Dunayevskaya, 1951, 5)

Promjena odnosa u međunarodnoj areni pridonijela je konsolidaciji političke vlasti i učvršćivanju samoupravljanja u ekonomskom

životu. U februaru 1949. godine američka vanjska politika vrši zaokret u dotadašnjoj politici izolacije. Direktiva Vijeća nacionalne sigurnost SAD-a konstatira da «Tita treba održati na površini.» Do augusta 1949. godine, Amerikanci su olabavili kontrolu izvoznih licenci te dopustili apliciranje za kredite Međunarodne banke za obnovu i razvoj, Međunarodnog monetarnog fonda i Američke uvozno-izvozne banke. Jugoslavensko vodstvo zauzvrat je pristalo na prestanak pomoći grčkim pobunjenicima, a godinu dana kasnije zauzelo je i kompromisni stav prema Korejskom ratu. (Woodward, 1995, 144)

Nakon što su pristigli prvi krediti, masovne radne mobilizacije i oslanjanje na udarničke metode rada počele su popuštati. Umjesto toga težilo se ugovorima osigurati trajnu zaposlenost radnika. Do kraja 1949. godine krenulo je i napuštanje procesa kolektivizacije sela. U ovakvim okolnostima, promoviranje samoupravljanja na prvi pogled je izgledalo kao pokušaj rehabilitacije socijalističkog ugleda pred komunističkim svijetom nakon raskida sa Staljinom i kao demonstracija progresivnog karaktera vlasti pred kapitalističkim svijetom u trenutku apliciranja za financijsku pomoć. No iako je samoupravljanje od početka imalo ideološku važnost u distanciranju od sovjetskog «birokratskog» sustava, uvođenje samoupravljanja je bilo prije svega definirano unutarnjom političkom i ekonomskom dinamikom.

Federalna emancipacijska država

Iz formativnog političkog perioda 1945-1953 nije samo proizašao samoupravni ekonomski sustav nego i *federalna organizacija države*. Federalni sustav bio je socijalistički odgovor na unitarističku organizaciju Kraljevine Jugoslavije, čija su srpska dinastija i buržoazija represivno suzbijale nacionalne tendencije drugih naroda. Namjera stvaranja Jugoslavije na federalnim principima potvrđena je u jeku

rata, krajem novembra 1943. godine na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Ovo političko tijelo predstavljalo je krovnu organizaciju narodnooslobodilačkih odbora i imalo vrhovnu zakonodavnu i izvršnu vlast na oslobođenom teritoriju. Donosilo je odluke koje su prije toga izglasali zemaljski (republički), pokrajinski (regionalni) i lokalni narodnooslobodilački odbori. Njegova odluka o stvaranju federalne Jugoslavije usvojena na «osnovu prava svakog naroda na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima, i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogodišnje zajedničke narodnooslobodilačke borbe, koja je skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije.» (Petranović i Zečević, 1988, 659)

Dakle, odluka AVNOJ-a o stvaranju jugoslavenske federacije je izraz volje samih jugoslavenskih naroda što je iskovana u borbi protiv fašističkog okupatora. Boris Buden je vrlo dobro primijetio da se «ljudi i narodi bivše Jugoslavije ne ujedinjuju ni zbog kakve etničke bliskosti, odnosno tradicije i perspektive jugoslavenstva, nego isključivo na temelju zajedničke borbe protiv fašizma. Ta borba, a ne nekakvi zajednički, ili bliski, etnički identitet jest ono po čemu oni sačinjavaju jedan, jugoslavenski narod. Druga, komunistička Jugoslavija je čisto emancipacijska - a ne identitetska - zajednica. I još nešto, taj jugoslavenski narod ne gradi svoje političke institucije iz logike suverenosti (nasljeđujući je od monarha, odnosno jugoslavenskog nacionalizma prve Jugoslavije), nego upravo kroz radikalnu negaciju tog koncepta, naime, iz revolucionarno-demokratske ideje savjeta. Druga Jugoslavija ne uspostavlja se kao nacionalna država, nego kao republika savjeta.» (Buden, 2003, 54)

Jugoslavenski narodi državom upravljaju preko skupštinskog sustava. U *formalno-pravnom* smislu, ovo je jedan od demokratski najambicioznijih sustava koji je neka država zapisala na papiru, ali koji nije razvio svoje potencijale. Taj je sustav u konačnici ipak rezul-

tirao gomilanjem birokracije, iako se upravo to htjelo izbjeći, a ne razvijanjem demokracije. Temeljna razina vlasti bila je općinska, čiju su skupštinu neposredno birali zborovi građana i radnici u poduzećima. Državni sustav u čijem su temelju bile demokratski birane općine predstavljao je samoupravljanje u političkoj sferi i izgradnju države iz revolucionarne logike savjeta nasuprot logici narodne suverenosti. Dalje se taj sustav oblikovao tako da su predstavnici općinske skupštine birali su delegate za republičku skupštinu, a njezini predstavnici birali su delegate za federalnu skupštinu. Država je na ovaj način postala vertikalni niz skupština koje odabiru svoje izvršne organe.

Time je bio zadovoljen socijalistički i nacionalni princip državne organizacije: teritorij je podijeljen na republike (nacije), ali se tim teritorijem upravljalo neposredno – biranjem općinskih predstavnika u čitavoj zemlji i vertikalnom skupštinskom hijerarhijom. Poštujući oba ova principa, partijsko je rukovodstvo kroz sukcesivne reforme sustava u procesu otvaranja međunarodnom tržištu vršilo decentralizaciju funkcija na niže organe vlasti. To se događalo kroz smanjivanje federalnog budžeta, gašenje federalnih fondova i prenošenja njihovih ovlasti na niže razine. Sva federalna vlast zapravo je bila privremena. U teoriji je zamišljeno da na kraju odumru i federacija i republika (nacija), a da ostanu samo dobro umrežene lokalne zajednice (općine). U stvarnosti, jugoslavenske su republike tokom vremena povećale svoja prava i kontrolu nad ekonomskim resursima u okviru svojih teritorija. Sustav se zapravo konfederalizirao, što je najočitije izraženo u Ustavu iz 1974. godine.

Dakle, jugoslavenska federativna država nastala je kao emancipacijska država, emancipacijski okvir koji je svim narodima i narodnostima naseljenim u njezinim republikama garantirao njihova prava i slobode. Jugoslavija nema svoj narod u smislu da ne postoji jugoslavenska nacija koja je suverena na svom teritoriju. Njezin narod je heterogeni subjekt sastavljen od različitih društvenih slojeva (radnici, seljaci, inteligencija, javni službenici, obrtnici) koji žive

u njezinim republikama. Jugoslavenski narod su, krležijanski rečeno, «flote nacija i klasa» koje preko skupštinskog modela odlučuju o svojoj sudbini. Barem je tako bilo zamišljeno u teoriji jer je stvarna realizacija bila izrazito demokratski manjkava. U svakom slučaju, to je ono što ideju naroda u socijalističkoj koncepciji, promoviranu kroz narodnu frontu protiv fašizma, razlikuje od ideje naroda u fašističkoj koncepciji u kojoj je narod nacionalno homogen, jedinstven i čist.²⁰

U onom trenutku kada se Jugoslavija krene raspadati i počne proces formiranja nacionalnih (identitetskih) država kroz parlamentarne izbore (1990-1992), to je trenutak formiranja nacije iz logike suverenosti, na način da narod bira svoje predstavnike. Jugoslavenska vlast nije mogla na to odgovoriti jer ona nije suverena, nema se na koga pozvati, nema svoj narod, ona je formirana iz potpuno drukčije logike – emancipacijske logike revolucionarnih narodnih savjeta. Onima koji su još vjerovali u Jugoslaviju, bilo je preostalo samo da gledaju brutalnu političku borbu za kontrolu nad ekonomskim resursima između novoformiranih nacionalnih elita.

No da se vratimo na glavni tok teme: socijalistička Jugoslavija stvorena je u antifašističkoj borbi na federalnom principu jer su se tako, u emancipacijskom činu, izjasnili njezini narodi preko narodno-oslobodilačkih odbora – lokalnih, pokrajinskih (regionalnih) i zemaljskih (republičkih). Ovi narodi živjeli su u republikama koje predstav-

20 Georgi Dimitrov, tadašnji čelnik Komunističke Internacionalne, promovirao je politiku narodnog fronta na 7. kongresu Kominterne u Moskvi 1935. godine. U svojem govoru opisao je narod u smislu svih društvenih slojeva koji su spremni suprotstaviti se fašizmu. Narod inače za komuniste nije bio subjekt revolucije i emancipacije već je to bila radnička klasa, koja bi u borbi protiv kapitalističkih neprijatelja ukinula kapitalizam i uvela diktaturu proletarijata. No okolnosti uspona fašizma natjerale su komunističke partije da reartikuliraju svoj politički subjekt. Time su ujedno u pokret donijeli mnoge liberalne («buržoaske») i nacionalističke tendencije koje će u godinama nakon pobjede nad fašizmom izlaziti na površinu, u okviru historijske dinamike prilagođavanja internacionalizaciji tržišta. Sličan problem pojavit će se afričkim, azijskim i latinoameričkim pokretima za nacionalno oslobođenje. Vidi Buden, 2003, 53.

ljaju temeljne nacije čime se lenjinističkim principom²¹ nastojalo razriješiti bremenito nacionalno pitanje. Nacija je, naime, u lenjinističkoj tradiciji historijsko-ekonomski prostor s kulturno definiranom kolektivnom sviješću i narodnim osjećajem jedinstva, koji ima pravo na vlastitu administraciju. No jugoslavenske republike nisu bile nacionalno homogene. Iznimka je tek Slovenija čije je nacionalni sastav blizu pune nacionalne homogenosti. Drugdje je nacionalni sastav mnogo heterogeniji što je onda priznato i u republičkim ustavima.

Primjerice, u Hrvatskoj su i Hrvati i Srbi priznati kao konstitutivni narodi, u Bosni i Hercegovini su i Hrvati i Srbi i Muslimani konstitutivni narodi, a Vojvodina i Kosovo su, u sastavu SR Srbije, dobile status autonomnih pokrajina Ustavom iz 1974. godine, čime su priznate historijske specifičnosti tih teritorija. Kosovo je u toj teritorijalnoj podjeli bilo u najosjetljivijoj poziciji. Iako je po sastavu stanovništva bilo blizu nacionalne homogenosti, nije priznato kao republika, već se nalazilo u okviru druge republike. Sva ta nacionalna različitost može stvoriti uvjete za eskalaciju nacionalnog konflikta (što se na kraju i dogodilo), ali dok god postoji stabilan federalni okvir koji većini građana Jugoslavije garantira i ispunjava socijalna i ekonomska prava, državno-partijski vrh može amortizirati ove konflikte. U mjeri u kojoj taj sustav može garantirati ekonomsku stabilnost i redistribuciju od bogatijih regija prema siromašnijima, u toj mjeri izgrađuje temelje mira i prosperiteta.

Da bi razjasnili sukobe unutar same partijske avangarde i kako su ti sukobi gurnuli nacionalno pitanje u sam vrh političkih debata, važno je još razumjeti raspodjelu ovlasti između u pojedinih razina vlasti, koje su se Jugoslaviji nazivale društveno-političke zajednice. Federalna vlast bila je zadužena za sveukupnu stabilnost i ekonomski rast. Njezine nadležnosti obuhvaćale su obranu, vanjsku politiku, monetarnu politiku i velike razvojne projekte (infrastruktura i kapi-

21 Misli se na pravo naroda da se politički konstituira i upravlja svojim teritorijem.

talne investicije u industriju proizvodnih dobara). Projekti izgrađeni federalnim investicijama nisu bili vlasništvo federalne vlasti, nego su predavani na upravljanje republičkoj vlasti. Republička vlast obuhvaćala je kontrolu nad industrijom, energetikom, zapošljavanjem, prometnom mrežom, poljoprivredom, obrazovanjem, kulturom i investicijama u projekte regionalnog karaktera. Lokalna (općinska) vlast bila je zadužena za neposredni životni standard i brinula se o dostupnosti potrošačkih dobara, stanovanju, lokalnim cestama, osnovnim školama i trgovinama. Ova vlast je osiguravala i ustavno zajamčena prava na obrazovanje, zdravstvo, penzije i sigurnost posla. Radnici su bili u kolektivnom posjedu samoupravnih poduzeća, ali taj su posjed dijelili sa republikama i općinama koje su imale obvezu održavanja i razvoja njihovih kapaciteta. Princip društvenog vlasništva propisivao je da su prava posjeda radnika i političkih zajednica jednakog autoriteta i ne mogu se suspendirati bez obostranog pristanka.

Logika avangarde

Na početku teksta pobrojao sam neke od pristupa tumačenju partijskih sukoba i institucionalnih reformi, njihove analitičke probleme i interpretativna ograničenja. I tu se još jednom vraćam na pitanje s početka teksta: kako se onda događaju politički sukobi? U socijalističkim sustavima političko natjecanje ne slijedi tržišnu logiku kakva postoji u zapadnim kapitalističkim demokracijama. Tamo se političko natjecanje odvija između socijaldemokratskih (liberalnih) i konzervativnih (nacionalističkih) partija koje bi trebale zastupati interese svojeg političkog tijela (radnika, srednje klase ili kapitala). Politički konflikt u socijalističkom sustavu ne funkcionira na taj način. Ne samo jer se radi o jednopartijskom sustavu nego zato jer je njegov ustroj potpuno drukčije osmišljen. Kao što smo već naveli, avangardna partija realizira socijalistički projekt u kojem više nema sukoba

rada i kapitala pa, posljedično, ni njihovih političkih predstavnika jer je kapitalistička klasa izvlaštena. Budući da su principi socijalističkog projekta izraženi u društvenom razvoju i nacionalnoj nezavisnosti, partijski konflikti događaju se oko politika za ekonomski rast, oko redistribucije proizvoda, novca (deviza) i kredita, ali i uloge vojske i zahtjeva obrane u ekonomskim politikama.

Takva politička dinamika događala se i u Jugoslaviji. Debata oko ekonomskih politika odvijala se u državnim tijelima zaduženim za ekonomiju, kao što je bio privredni savjet Saveznog izvršnog vijeća, saveznom zavodu za privredno planiranje, gospodarskim komorama, sindikatima i lokalnim tijelima vlasti. Partijske su se frakcije borile za kontrolu nad smjerom investicija ali ne samo kako bi osigurale svoju vlast. Premda je motivacija političkog samoodržanja uvijek prisutna, oni prije svega žele provesti određenu ekonomsku strategiju, određeni set politika najbolje prilagođen međunarodnim uvjetima i s najviše pozitivnih ekonomskih efekata.

Partijska avangarda prilagođavala se uvjetima međunarodnog tržišta i hladnoratovske politike sa dvije temeljne strategije: reformskom («liberalnom») i obrambenom («developmentalnom»). Nakon što je završen period formiranja države i nakon što je postalo jasno da je međunarodna arena temeljni okvir za razvoj jugoslavenske ekonomije, reformisti (liberali) su uvijek bili u prednosti. Njihova strategija zasnivala se na izvoznom sektoru, razvoju maloprodajnog tržišta, poticanju lake industrije, poljoprivrednim gospodarstvima i potrošačkim dobrima. No izazovi sigurnosti u hladnoratovskom pozicioniranju značili su i neprestanu usmjerenost na kapitalna dobra, ekstraktivnu industriju, vojnu opremu, proizvodnju strateških namirnica i drugih primarnih proizvoda.

Te strategije bile su u središtu partijskih sukoba jer krediti što su se nudili na međunarodnom financijskom tržištu nisu bili dovoljni da bi zadovoljili zagovornike jedne i druge strane. No između njih se uvijek mogao uspostaviti kompromis dok je bilo dovoljno financij-

skog manevarskog prostora. Zaduživanje u inozemstvu osiguravalo je taj prostor kompromisa i posljedičnog razvoja različitih regija (premda ne istim tempom i intenzitetom). U trenutku kada dugovi dolaze na naplatu, reformska strategija zapravo postaje otvoreno liberalna i temeljni način da se odgovori na zahtjeve međunarodnih kreditora za restrukturiranjem ekonomije. Partijska avangarda sve više napušta i zadnje elemente socijalističkog programa i u potpunosti prihvaća i provodi logiku kapitala pod utjecajem Međunarodnog monetarnog fonda.

No dok je partijska avangarda gledala novi blještavi svijet iz perspektive kapitala, vojska i siromašne regije u kojima je bila koncentrirana teška industrija (s malim šansama na globalnom tržištu) vidjele su svijet drugim očima. Vojska gubitak privilegija, a stanovništvo siromašnih regija gubitak temeljnih egzistencijalnih uvjeta. S obzirom da ekonomska podjela regija ima izrazite nacionalne karakteristike, takva situacija u borbi za političku kontrolu nad resursima daje ogroman prostor za nacionalističke mobiliziranje i manipulaciju. I dok političko vodstvo Slovenije, pa onda i Hrvatske nastoji što prije pobjeći iz rastrgane jugoslavenske države, za druge, siromašnije republike tu zajednicu nije tako lako napustiti. Borba za političku budućnost pritom ni na jednoj strani nema karakteristike progresivnog programa. Ta je borba utemeljena na pogubnom nacionalističkom historicizmu i prožeta komemorativnom inspiracijom u poraženim snagama Drugog svjetskog rata. Logika kapitala da bi uspostavila punu moć nad društvom i ekonomijom mora se osloniti na najregresivniji nacionalizam. U konačnici, ekonomska kriza otvara prostor da se strukturni ekonomski problemi prevode u nacionalističke termine što samo sve više eskalira od početka 1980-ih.

Ekonomске politike mogu pogodovati pojedinim poduzećima, industrijskim granama, sektorima i regijama iz kojih dolaze, one imaju svoje političke zagovornike, ali konačan sadržaj usvojenih ekonomskih politika ovisi o situaciji na međunarodnom tržištu. Kako se

okolnosti na međunarodnom tržištu mijenjaju – primjerice povoljne okolnosti 1960-ih, kriza na zapadu u 1970-ima, kamatni šokovi na financijskim tržištima i uspon neoliberalizma tokom 1980-ih – posljedice se javljaju u vanjskotrgovinskoj razmjeni (promjena izvoznog profila), rastu dugova, društvenom nezadovoljstvu i nacionalnoj sigurnosti. To onda dovodi i do mijenjanja ekonomskih politika.

Nije rijetkost da se u analizama ekonomske dinamike razdoblje 1960-ih tretira kao otvaranje međunarodnom tržištu, razdoblje 1970-ih kao povlačenje s međunarodnog tržišta i primjena protekcionističkih mjera, a razdoblje 1980-ih kao ponovno otvaranje, ali pod pritiskom Međunarodnog monetarnog fonda. (Vidi Musić, 2011). Zapravo je jugoslavenska ekonomija cijelo vrijeme otvorena međunarodnom tržištu, ali se u zavisnosti od okolnosti mijenjaju izvozni profili. Tokom 1960-ih naglasak je na izvozu kapitalnih dobara, u 1970-ima izbija kriza na zapadu i izvoz počinje opadati, ali na međunarodnom tržištu rastu cijene sirovina, pa se Jugoslavija orijentira na gradnju tvornica teške industrije. Nastaju primjerice tvornica glinica u Obrovcu i željezara u Smederevu, koje su se često opisivale kao političke investicije i promašeni projekti. Takva perspektiva gledanja na ove tvornice zapravo je odražavala logiku kapitala, prema kojoj smije opstati samo ono što je tržišno isplativo, neovisno o društvenoj koristi. No čak i iz logike kapitala ovi su projekti s obzirom na prilike na međunarodnom tržištu imali ekonomsku racionalnost jer je cijena sirovina porasla. Problemi su došli nekoliko godina kasnije kada je cijena sirovina počela padati. Tada su postali tržišno neisplativi, ali su još uvijek mogli biti indikator partijske razvojne strategije u korist siromašnih regija. Umjesto toga, ekonomisti su ih radije isticali kao simbol neefikasnosti partijskih odluka. Logika kapitala postala je važnija od logike rada.

Promjena politika nije podrazumijevala samo organizacijsku i regulatornu promjenu u ekonomiji - primjerice veće ovlasti bankama da odlučuju o investicijama od sredine 1960-ih ili reguliranje uvoza

i izvoza preko cjenovnih koeficijenata – nego i promjenu državnih institucija. Tako se državne institucije u Jugoslaviji nikada nisu stabilizirale jer su politika i ekonomija kontinuirano ovisile o uvjetima u međunarodnoj areni po pitanju financiranja, vanjske trgovine i sigurnosnim prijetnjama te neizbježnim dilemama za prilagodbu. Hladnoratovsko balansiranje između triju kampova, s tim da je jugoslavenska politika nastojala predvoditi kamp nesvrstanih, izazivalo je brojne sukobe oko često kontradiktornih ekonomskih i sigurnosnih principa. Jugoslavija je svojom veličinom naprosto bila premala da bi mogla uspješno internalizirati sve vanjske šokove u procesu internacionalizacije tržišta i osiguranja mirne koegzistencije. Njezin prometejski internacionalni karakter više je bio relativna slabost iz koje su proizlazili ogromna ranjivost na međunarodne okolnosti i jačanje unutarnjeg konflikta.

Logika radničke klase

Jugoslavenski sustav proizašao je iz antifašističke borbe te je kroz socijalistički projekt razvoja i nezavisnosti radnicima obećao emancipaciju. Nije to samo bilo vidljivo u uvođenju samoupravljanja, iako su konkretni uvjeti njegovog uvođenja, kao što smo vidjeli, bili manje vođeni idealizmom. Emancipaciju je obećavao i široki demokratski sustav participacije organiziran kroz skupštinska tijela i razne političke forume. No dominantni položaj avangarde nije dozvoljavao samostalni razvoj radnika niti poticao njihovu političku participaciju. To je postalo jasno odmah nakon formativnog državnog perioda kada su organizacije narodnog fronta ukinute ili pasivizirane. Ekonomija se više nije morala oslanjati na mobilizacijsko poticanje rada, pa je potreba za masovnom participacijom prestala.

No posljedice pasivizacije išle su šire od sfere ekonomije jer su raspuštanjem narodnog fronta prestajali i puno širi emancipacijski

poticaji. Rad antifašističke fronte žena nije samo mobilizirao žene za rad u industriji i poljoprivredi nego je bio ključan za zdravstvenu skrb i kulturno-prosvjetni rad na opismenjivanju žena i odgoju djece, pogotovo brige za ratnu siročad. Postojanje takve organizacije ženama je davalo političku ulogu u razvoju društva, no AFŽ je ipak svejedno ukinut 1953. godine. Savez komunističke omladine Jugoslavije je opstao, ali je izgubio političku osnovu i postao za mehanizam za ostvarivanje karijerističkih ambicija.

Predstavnički državni sustav bio je primarno usmjeren da potvrđuje odluke donijete u vrhu partijskih tijela. To je samo vodilo otuđenju radnika od proizvodnog i šireg političkog procesa. Razlog takvom podređenom položaju radnika bio je u tome što moć partijske avangarde nije ovisila o (ne)zadovoljstvu radnika i njihovim protestima nego prije svega o političkim i ekonomskim uvjetima u međunarodnoj areni. Dokle god je partijsko vodstvo moglo osiguravati resurse za ekonomski rast i investicije u društveni standard, pitanje položaja radnika i njihovih stavova o politici i društvu nije bilo bitno.

Radnik je bio reduciran na svoju produktivnu ulogu, dakle na to koliko može doprinijeti poduzeću kroz rad, dok najširi razvoj ljudskih kapaciteta nije bio u fokusu avangarde. Na ovaj način logika avangarde je deformirala radne slojeve društva jer ih je isključila iz političkog procesa, oduzela moć sudjelovanja u političkim pitanjima, osujetila osjećaj kreacije društva, onemogućila njihov doprinos i samorazvoj, gurnula ih u apatiju, a društvenu zajednicu osudila na političku nemoć. Posljedice toga osjećaju se do danas.

Nije samo logika avangarde deformirala radnike nego je njihov položaj bio i pod snažnim pritiskom logike kapitala. Dušan Bilandžić napominje da radničko samoupravljanje nikad nije uspjelo ostvariti svoje normativne ciljeve radničke inicijative u samoupravnom procesu jer niti su partijska i sindikalna organizacija poticale takav aktivizam niti su postale osloncem za društvenu akciju radnika. Jačanje samoupravljanja nikada nije bilo u interesu političkih i ekonomskih

struktura, već se svodilo na doziranje radničke inicijative i participacije ovisno o razvojnoj strategiji. Stoga nije neobično da su radnici ulazili u taktičke suradnje s menadžerima: «Analize su sredinom šezdesetih godina pokazale da radnim organizacijama upravljaju rukovodeće strukture, a samoupravni organi u tome participiraju. Istraživači su isticali da su oni *manje politički organi klase, a više dio poslovno-upravnog mehanizma poduzeća.*» (Bilandžić, 1985, 399)

No bez obzira na otuđeni politički i ekonomski položaj, radnici su svojim ponašanjem nedvojbeno pokazivali da im je stalo do ostvarivanja boljeg života, do ideja što ih je sam sustav obećavao. Michael Lebowitz naglašava da je u samom ponašanju radnika postojala uvijek prisutna određena moralna ekonomija. To su moralni stavovi o tome što je dobro, pravedno i ispravno: «Pravo svakoga na egzistencijalni minimum i rastući životni standard, važnost stabilnih cijena i pune zaposlenosti, orijentacija prema egalitarizmu (i malim dohodovnim razlikama) – sve su to bili principi koji su formirali moralnu ekonomiju radničke klase u Realnom Socijalizmu. Ovaj narodni konsenzus oko pravde i pravednosti regularno se reproducirao i na taj način ojačavao kao refleks kada su se događale devijacije od očite ravnoteže.» (Lebowitz, 2012, 147) U takvom su ponašanju radnih slojeva prema Lebowitzu vidljivi zamci socijalističke alternative.

Nasuprot orijentaciji na moralnu ekonomiju radničke klase kao polaznoj točki socijalističke alternative, jugoslavenska avangarda oslanjala se na međunarodne uvjete, a to je značilo na globalnu logiku kapitala. Razvoj sustava, a time njegovo jedinstvo i dominantan položaj, ovisio je prije svega o vanjskoj situaciji. U trenutku kada početkom 1980-ih godina situacija na međunarodnom tržištu postaje izrazito nepovoljna, to se reflektira i u jugoslavenskoj ekonomskoj i društvenoj nestabilnosti. Partijska avangarda počinje gubiti tlo pod nogama i cijeli sustav gura u neizvjesnost. Više ne može osigurati kredite, financirati društveni razvoj i poboljšati životni standard. Više ne može ni uspostaviti konsenzus među samom sobom.

Federalni emancipacijski okvir u uvjetima ekonomske krize postaje sve nestabilniji jer više ne može osigurati ni minimum emancipacije. Sve manje toga Jugoslaviju drži na okupu. To su uvjeti u kojima politički autoritet seli na nižu razinu, na republiku, i u konačnici na predstavnike većinskog naroda u toj republici. Ovo su bile posljedice toga što federalni sustav nije razvio unutarnju demokratsku potporu i demokratsku integraciju nego se isključivo oslanjao na vanjske ekonomske strategije partijske avangarde. Kada su one počele donositi negativne efekte i destabilizirati sustav, sve ono akumulirano društveno nezadovoljstvo i nacionalne podjele postali su resurs u političkoj borbi za moć i ekonomsku kontrolu.

Samostalne radničke organizacije koje bi se suprotstavile logici avangarde i mobilizirale otpor njezinim odlukama nisu postojale. Radnici su uvelike bili prepušteni sami sebi. Razloge treba tražiti u snažnoj decentralizaciji sustava predviđenoj u samim ideološkim temeljima: federalni centar svoje ovlasti dijeli sa nižim razinama vlasti čime poštuje prava republika i potiče ekonomsku efikasnost jer je niža razina bliža ekonomskim problemima.

No ovaj osjetljivi balans federalnog centra i republika mogao je funkcionirati samo dok su postojali resursi koji omogućuju kompromis. Tokom 1980-ih godina, u uvjetima brojnih finansijskih reformi i kontinuirane fiskalne krize zbog otplate dugova, socijalistička zajednica ušla je u fazu rapidnog raspada. Logika avangarde promovirala je logiku kapitala, a radnike prepustila da se snalaze kako znaju. Mnoga poduzeća našla su se u teškoćama i pred bankrotom, radnici su izašli na ulice i štrajkali, ali barijere njihovom povezivanju i gradnji političkih saveza bile su goleme. (Vidi: Lowinger, 2009)

Visoke stope nezaposlenosti u Jugoslaviji tokom 1980-ih (oko 16 posto) skrivale su veliku segemetaciju radničkog položaja ovisno o republici: skoro puna zaposlenost u Sloveniji (stopa nezaposlenosti oko 2 posto), relativno mala nezaposlenost u Hrvatskoj (oko 8 posto), u užoj Srbiji (bez Vojvodine i Kosova) oko 18 posto, u Vojvodini

oko 15 posto, stope nezaposlenosti preko 20 posto u Makedoniji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini te Kosovo sa skoro 50 posto nezaposlenih. (Woodward, 1995, 384) Takva segmentacija u sferi rada značila je i različite republičke odgovore na krizu: SR Slovenija ne pristaje da primjeni politike štednje u pokušaju da zaštiti vlastitu socijalnu državu, SR Hrvatska je institucionalno paralizirana, SR Srbija zahtijeva recentralizaciju, a AP Kosovo zahtijeva republiku. (Vidi Woodward, 1995, poglavlje 10)

Decentralizacija nije stala samo na republičkom nivou, radnici su bili segmentirani između poduzeća, bez aktivnih sindikata koji bi ujedinili borbu. Samoupravljanje je radnicima dalo moć odlučivanja, ali bez jasnih horizontalnih političkih saveza borba je bila reducirana na razinu poduzeća. Sindikati su zadržali ulogu produžene ruke partije te su više nastojali amortizirati nezadovoljstvo i spriječiti izlazak radnika na ulice. Ta veza političkih vrhova i sindikata pokazala se pogubnom i u «tranzicijskom» periodu nakon uspostave samostalnih država.

Susan Woodward je u svojoj analizi ponudila objašnjenje da nije bilo «političke solidarnosti tamo gdje su se ljudi kretali u odvojenim distributivnim i kooperativnim mrežama. Koja je politička organizacija mogla premostiti razlike između onih koji su bili sigurni od utjecaja inflacije jer su imali devize zarađene u emigraciji ili kroz pristup zapadnim tržištima i onih koji ih nisu imali? između onih s pristupom hrani privatnih poljoprivrednika posredstvom obiteljskih veza i onih koji nisu mogli doći do hrane osim ako nisu imali novca? između onih kojima su poduzeća osiguravala dodatne resurse (kao stambeni kredit, životno osiguranje, plaćeni odmor, kupone za ručak ili bonove za zimnicu) i onih koji su ove usluge morali kupovati na otvorenom tržištu? i onih kojima su efekti monetarne i tečajne politike povećavali kupovnu moć i onih kojima su smanjivali?» (Isto, 330)

Partijski tehnokrati u jugoslavenskoj vladi su se tokom 1980-ih morali u potpunosti osloniti na reformsku «liberalnu» strategiju,

samo što su sada te reforme bile eksplicitno tržišne i otvoreno usmjerene protiv interesa svih radnih slojeva. No stabilizacijski program štednje i otplate dugova nije stabilizirao ekonomiju nego je doveo do kompletnog ukidanja zajamčenih prava na minimalnu plaću, sigurnosti od otkaza i, u konačnici, omogućavanja privatizacije. Umjesto redistribucije u korist siromašnih i širenja solidarnosti između regija, latentni konflikti između socijalističkih zajednica pretvorili su se u otvorene napetosti podatne za političko iskorištavanje.

Urbani srednji slojevi suočavali su se sa ekonomskom stagnacijom, osjećajući prezir prema onima koje su percipirali kao prepreku njihovim očekivanjima i teret uspjehu, prvenstveno ruralnim migrantima koji su se doseljavali u gradove u potrazi za boljim životom. Industrijski radnici bili su izloženi sve većoj prijetnji nezaposlenosti i međusobnoj konkurenciji. Seljačko stanovništvo u poljoprivrednim regijama suočavalo se sa siromaštvom i nedostatkom investicija. K tome su tretirani kao drugorazredni građani, što je doprinosilo njihovom osjećaju inferiornosti i nezadovoljstva. Sve ove linije napetosti imaju izražene nacionalno-teritorijalne dimenzije što je nacionalistička rješenja u borbi za vlast tokom krize 1980-ih gurnulo u prvi plan partijskih obračuna.

Radnici su bili politički razoružani u ovoj borbi. Pitanje tko će organizirati nezaposlene, nezadovoljne, frustrirane i bijesne tokom 1980-ih širom se otvorilo. Politički problemi tražili su svoju ideološku artikulaciju, a odgovor su nosile političke snage koje su nezadovoljstvo formulirale u nacionalističkim terminima i pod tim zavodljivim velom pripremale transformaciju u punokrvno kapitalističko društvo. Društveno potisnuti i organizacijski onemogućeni, radnici su se našli na brisanom prostoru političkog sukoba na koji nisu mogli utjecati, ali u koji će nemilosrdno biti uvučeni. Kako procjenjuje Lebowitz (2012, 369): «Moralna ekonomija radničke klase napadnuta je u isto vrijeme kako je politička ekonomija kapitala napredovala.»

Logika kapitala

Partijska avangarda, objašnjava Lebowitz, u socijalističkim društvima ima ulogu dirigenta orkestra. Samo ona ima pregled nad čitavim ansamblom, vidi njihove odnose i čuje harmoniju njihove muzike. Partijska avangarda ima univerzalan karakter i jedina može osigurati dobro uhodanu suradnju svih dijelova društva. Logika kapitala je parcijalna, a utjelovljuju je menadžeri. Oni imaju fokus samo na proizvodnu jedinicu kojom upravljaju, nastojeći maksimalizirati poslovni rezultat. Dominantna partijska strategija prilagođavanja međunarodnim uvjetima otvorila je put njihovoj moći, pogotovo tokom 1960-ih kada je jugoslavensko vodstvo zatražilo primanje u GATT.²²

Tada se partija u snažnom zamahu oslonila na reformske «liberalne» instrumente koji su trebali povećati produktivnost, ubrzati tehnološki napredak, osigurati devize i ojačati društveni razvoj. U fokusu je prije svega bio izvozni sektor koji se uklanjanjem koeficijenata i premija htjelo učiniti kompetitivnijim na svjetskom tržištu. Bila je to primjena reformske strategije rasta koja je od sredine 1950-ih počela sve više jačati: nakon što se sigurnosna situacija u Europi stabilizirala, i nakon što je formacija jugoslavenske države dovršena, u partiji je sve više do izražaja dolazila orijentacija na vanjsku trgovinu, što je uvijek i bila primarna strategija.

Time se htjelo potaknuti investicije u izvoznu laku industriju, povećati obujam proizvodnje, akumulirati devize i uspostaviti kontakte za transfer napredne tehnologije. To je naročito bilo vidljivo u licenciranoj proizvodnji potrošačke robe (npr. kućanski aparati ili televizori), automobila, vlakova, autobusa, aviona i tenkova. Reformska strategija najveću je podršku imala onim regijama gdje su postojali čvrsti temelji prerađivačke i kapitalne industrije orijentirane izvozu.

22 O političko-ekonomskoj dinamici u Jugoslaviji između 1950. i 1980. godine pisala je Flaherty, 1988.

GATT - General Agreement on Tariffs and Trade, u koji je Jugoslavija primljena 1966. godine.

Obično se misli da su reformsku strategiju zagovarali najviše hrvatski i slovenski političari, ali podršku su pružali i reformisti iz Srbije i Makedonije. Hrvatska i Slovenija su eventualno bile u boljem položaju zbog naslijeđenih komunikacijskih i transportnih veza sa zapadnom Europom, ali reformska strategija pogodovala je industrijskim središtima i u drugim republikama. U siromašnim regijama gdje je prevladavala sirovinaska proizvodnja i teška industrija postojali su otpori ovom otvaranju, ali su kroz redistribucijske mehanizme bili uspostavljeni politički kompromisi. No i ovi mehanizmi došli su na udar tokom reformi 1960-ih kada se federacija u određenoj mjeri povlači iz federalnih investicija i prepušta ih bankama.

Liberalni reformisti smatrali su da podvrgavanje ekonomije disciplini svjetskog tržišta pruža poticaj modernizaciji, a oni sektori koji su najuspješniji na svjetskom tržištu prelijevali bi svoj rast na cijelu ekonomiju. Uspješni izvozni sektori također bi osiguravali devize za uvoz deficitarne robe. Naglašavali su da bi natjecanje bogatijim regijama omogućilo brži razvoj, ali donijelo koristi i slabije razvijenim regijama, budući da je redistributivna uloge plana bila previše birokratska. Bez trgovinskih protekcija, industrijski razvoj pod utjecajem pritiska svjetskog tržišta trebao je rezultirati većom produktivnosti. K tome, trebao je donijeti i političku stabilnost: tržišne reforme i šira decentralizacija smanjile bi političke tenzije i osigurale kontinuitet jednopartijskog režima.

Navedeni set argumenata u korist tržišnog prilagođavanja nije bio ništa manje od političke teologije. No vjera nije odgovorila: država je cijelo vrijeme bila suočena s trgovinskim deficitima i vanjskim dugom. Umjesto stabilne međunarodne participacije ekonomija je reproducirala cikluse u globalnoj akumulaciji kapitala. Umjesto rasta socijalnog blagostanja povećale su se nejednakosti: između radnika i menadžera, između poduzeća, između sektora, između industrijskih grana i između regija. Umjesto izgradnje solidarnih socijalističkih zajednica eskalirale su društvene podjele.

Tokom 1960-ih logika kapitala počela je prodirati u društveno-ekonomske odnose i to se više nije moglo zaustaviti. Dušan Bilandžić naglašava da se «rađao i fetiš 'tehno-ekonomske strukture' koja se proglašavala glavnim nosiocem društvenog razvoja. Sve se češće lansirala parola: 'Dajte nam slobodne ruke i ostvarivat ćemo poslovnu efikasnost, osiguravat ćemo brz privredni razvoj i visok standard.' Povezano s tim zahtijevalo se nemiješanje organizacije Saveza komunista i sindikata u proces rukovođenja poduzećima.» (Bilandžić, 1985, 401) Do kraja 1960-ih Savez komunista Jugoslavije postao je «strukovni sindikat menadžera i političara.» (Woodward, 1995, 325) Radnici i seljaci izgubili su većinu u Savezu komunista Jugoslavije. Prilagođavajući se međunarodnim okolnostima, partijska avangarda sve je više ovisila o onima koji su imali autoritet u ekonomiji. Politika se morala osloniti na menadžere kao nositelje utjecaja na razini poduzeća, općine i republike. Logika kapitala deformirala je logiku avangarde i ojačala političku poziciju menadžera.

Prema Bilandžiću (1985, 403): «tako je otvoren put jačanju društvene moći novog 'upravljačkog sloja.' Usporedo s procesom odvajanja 'upravljačkog sloja' od radnih masa tekao je i proces nastajanja socijalnih razlika i bogaćenja. Stvarala se neka vrsta tzv. srednje klase.» On dalje dodaje: «Rukovodeće strukture u privredi, naročito u bankama, trgovini itd., izmicale su organiziranoj društvenoj kontroli i oslanjajući se na monopol informacija, na znanje i na ekonomsku moć postajale su sve jači društveni činilac. Politička se moć sve više 'selila' iz državnih i političkih organa u velike proizvodne organizacije, banke i slične privredne centre.» (Isto) Tako su se «raznim spregama, najčešće nevidljivim, između nosilaca privredne, državne i političke vlasti stvarale vrhuške koje su de facto raspolagale velikim društvenim sredstvima, akumulacijom itd., dakako, pod ruhom samoupravnih odluka. One su imale mogućnost 'legalnih' zloupotreba kao što su duga putovanja u inozemstvo, skupocjeni pokloni, provizije itd., što se opravdavalo nužnim popratnim pojavama tržišnog načina proizvodnje, a ovaj povijesnom nužnošću.» (Isto)

Bilandžić zaključuje da su «historijski naslijeđene društvene proturječnosti u Jugoslaviji, nove pojave i procesi analizirani u prijašnjem tekstu, uspon moći kapitala u ekonomskom životu zemlje, uspon društvene moći 'tehnostrukture', izvlačenje organizacija SKJ iz svakodnevnog društvenog života, konflikti među republikama, usporavanje tempa ekonomskog razvoja zemlje te neriješeni problemi i proturječnosti, odsutnost jasno razrađene koncepcije i široko dogovorenog društvenog sporazuma o načinu rješavanja društvenih problema – doveli su potkraj šezdesetih godina do oštre političke borbe koju je omogućila politička demokratizacija, što je gotovo svima u društvu dopustilo da se javno bore za svoje interese gotovo svim sredstvima političke borbe. Ni u jednoj fazi društvenog razvitka Jugoslavije nije bilo tako slobodne i otvorene političke borbe kao potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Društvo je stiglo na raskršće s kojeg su vodili različiti putovi daljnjeg društvenog razvitka. Jugoslavensko društvo nije se stabiliziralo na sigurnijim temeljima određenog tipa društvene reprodukcije.» (Isto: 404)

Potkraj 1960-ih nakupljene društvene kontradikcije izbile su na površinu punom snagom. Državno-partijski vrh nakratko je izgubio kontrolu u tom procesu i osjetio se ugroženim za svoje pozicije. Strah od mogućeg gubitka moći izazvao je represivnu reakciju. Partijska avangarda na početku 1970-ih potvrdila je svoju moć ofenzivom protiv studenata, radnika, republičkih vodstava, ali i menadžera. To ne znači da partijska avangarda nije bila prožeta logikom kapitala već samo da ta logika još nije uspostavila punu kontrolu. To će se dogoditi desetljeće kasnije, tokom 1980-ih, kada će pod zaoštrenim međunarodnim okolnostima logika kapitala u potpunosti preuzeti političke odluke avangarde.

Lebowitz upozorava da menadžeri nisu kapitalisti: «[oni] nisu bili vlasnici sredstava za proizvodnju, nisu imali moć prisiliti radnike na višak rada i nisu bili vlasnici proizvodnog viška (kao rezultata radnog procesa) što bi ga razmijenili na tržištu, realizirali višak vrijednosti

i stvorili osnovu za akumulaciju kapitala. Nadalje, u okviru društvenog ugovora nisu imali pravo smanjivati realne plaće, intenzificirati radni proces i uvoditi tehnologiju što zamjenjuje radnike. Ukratko, mi ovdje nismo suočeni s kapitalističkim odnosima proizvodnje. No menadžeri unutar sebe nose logiku kapitala – jednako kao što su je nosili trgovci i zajmodavci prije nego je kapital preuzeo posjed nad proizvodnim procesom. I premda postojeća ograničenja nametnuta menadžerima ne dopuštaju da ih klasificiramo kao kapitaliste, njihov nagon, impuls, *logika* ovih menadžera je druga stvar. Ako se ovi menadžerski maksimalizatori dohotka bore da uklone ograničenja što ih koče - na primjer, specifični plan proizvodnje, točno određene dobavljače i konzumente, državnu aproprijaciju dobiti poduzeća, nemoć da discipliniraju ili otpuste radnike ili slobodno uvedu novi proizvodne metode, ne predstavlja li upravo ovaj nagon logiku kapital? Ovu logiku najbolje izražava mantra: *Oslobodite kapital!*» (Lebowitz, 2012, 90-91)

Temeljne karakteristike jugoslavenskog ekonomskog sustava

Usprkos ovim obzirnim opservacijama, pojedine marksističke kritike jugoslavenskog socijalizma svejedno su završavale u inflaciji nekoherentnih koncepata i prvoloptaških metafora što su nastojale povezati socijalističke režime s kapitalizmom, kao što su sintagme «državni kapitalizam»²³ i «crveni kapitalizam». No najčešće korišteni koncept

23 Upotreba koncepta «državni kapitalizam» za režime sovjetskog tipa primarno proizlazi iz karakteriziranja političkog odnosa državne birokracije prema radnicima kao izrabljivačkog, nalik kapitalističkom klasnom odnosu. Njegovi zagovornici u pravilu zanemaruju temeljne karakteristike strukturnog klasnog odnosa (kapital-rad) i obilježja robne proizvodnje, napose to da se u socijalističkim režimima proizvode dominantno upotrebne vrijednosti, a ne razmjenske. Primjena koncepta «državnog kapitalizma», stoga, u suštini predstavlja moralnu osudu režima sovjetskog tipa, a ne plauzibilnu, koherentnu i suvislu analizu.

za razumijevanje jugoslavenskog sustava među mnogim marksistima i ne-marksistima još je uvijek «tržišni socijalizam». Jedini je problem što je do krize 1980-ih tržište u Jugoslaviji postojalo tek u tragovima.

Naime, «socijalistička robna proizvodnja», kako su komunistički projektanti opisivali sustav, nije bila tržišna ekonomija. U jugoslavenskom ekonomskom sustavu postojali su razni tržišni elementi, ali tržište definirano cjenovnim signalima ponude i potražnje nije postojalo. Utjecaju tržišnih principa u najvećoj je mjeri bio podvrgnut uski segment potrošačke robe, ali ni to nije bilo tržište u klasičnom kapitalističkom smislu. U istraživačkom radu napisanom za internu diskusiju unutar Svjetske banke, Martin Schrenk je primijetio da se u Jugoslaviji «koncept 'tržišta' primarno referira na dugoročno balansiranje između kapaciteta [poduzeća] i potražnje bez utjecaja državne intervencije, a ne na trenutno izjednačavanje ponude i potražnje preko cjenovnog mehanizma savršenog tržišta.» (Schrenk, 1986, 27) S obzirom da poduzeća nisu mogla bankrotirati (barem ne do 1980-ih), onda je i određivanje cijena robe na policama u manjoj mjeri ovisilo o konkurencijskom pritisku, a više o potrebi da se pokriju proizvodni troškovi i ostvari određena razina dohotka (dakle da se osiguraju kapaciteti poduzeća). U tome jednim dijelom treba tražiti i kontinuiranu prisutnost inflacije u jugoslavenskoj ekonomiji: rast proizvodnih troškova (sirovine, strojevi, plaće) odražavao se u rastu cijena. Tržište kao čistilište preskupih i neefikasnih proizvođača nije djelovalo, jer poduzeća nisu mogla propasti.

Tržištu su najviše bili izložena izvozna poduzeća, ali tu se radilo o utjecaju međunarodnog tržišta. Ta izloženost je ojačala nakon 1961. godine kada je počela druga faza reformi s ciljem ulaska u GATT. Tada su ukinuti višestruki koeficijenti i uvedene uniformne carine. No vanjskotrgovinska politika i međunarodna transmisija cijena često se mijenjala različitim *ad hoc* odlukama ovisno o posljedicama međunarodne otvorenosti.

U sferi sirovina, polusirovina i kapitalnih dobara, tržište nije postojalo nego je određivanje cijena ovisilo o dogovorima između poduzeća. Kod takvih dogovora mogla se utvrditi cijena prisutna na međunarodnom tržištu ili neka druga cijena, no najčešće se utvrđivala cijena koja je trebala zadovoljiti dohodovne potrebe unutar poduzeća. Schrenk napominje da je određivanje jedinstvenog sustava za cijene bila neprestani izvor izazova u Jugoslaviji. Cijene se najčešće određivalo trenutno ili srednjoročno putem društvenih dogovora, no probalo ih se utvrđivati i na temelju «vrijednosti», čime bi se uspostavio «objektivni» kriterij za cijene. (Isto, 28) Sve ovo pokazuje vrlo kontradiktorni karakter jugoslavenske socijalističke ekonomije i koliko je samoupravljanje kao kooperativni i solidarni sustav donošenja odluka bio nespojiv s tržištem kao sustavom za preživljavanje samo najefikasnih. Njihovo supostojanje bilo je izraz borbe u sustavu i ono što je Lewbowitz opravdano okarakterizirao kao suprotstavljanje različitih proizvodnih logika.

Tržište se intenzivnije razvijalo u najvećim urbanim središtima republika, ali je izvan tih centara bilo vrlo ograničeno ili nepostojeće. Analize koje jugoslavensku ekonomiju nastoje poistovjetiti s tržišnom ekonomijom zanemaruju da razvijeni regionalni centri ne mogu biti kriterij za prosudbe o dominantnom karakteru proizvodnih odnosa na čitavom jugoslavenskom teritoriju. Široka prostranstva Bosna i Hercegovine, unutrašnjost Hrvatske, unutrašnjost Crne Gore, južni dio Srbije, Makedonija, Kosovo, sve te regije činile su veći dio jugoslavenske ekonomije i društva, a tržište je u njima postojalo tek u tragovima. Ekonomska aktivnost na tim prostorima organizirana je kroz razne vertikalne kooperativne mreže između poljoprivrednih zadruga, prerađivačke i teške industrije. Primjerice, poljoprivredne zadruge proizvodile su dobra da bi izravno zadovoljile potrebe prerađivačke industrije, a ne da bi proizvode prodavale na tržištu. Na tim su prostorima smještene ekstraktivne aktivnosti teške industrije čiji su proizvodi upotrebna dobra za druge industrije.

Tržištu nisu bili izloženi ni faktori proizvodnje. Dakle, tržišta rada, kapitala, sirovina i prerađevina nisu postojala. (Woodward, 1995, 169) Tržište rada sa nadnicama i plaćama kao cjenovnim faktorom proizvodnje na temelju kojeg se vrši zapošljavanje nije postojalo. Radnici nisu, naglašava Schrenk, dobivali «financijsku nadoknadu ugovorenu unaprijed po jedinici vremena ili jedinici proizvoda za određeno vremensko razdoblje i u apsolutnom iznosu nego su stjecali pravo na dio dohotka poduzeća što bi ostao nakon podmirivanja svih drugih obveza.» (Schrenk, 1986, 23) To je «iz perspektive klasične [političke] ekonomije bio amalgam nagrade za obavljeni rad i udjela u profitu i ekonomskoj renti.» (Isto)

Razlog ovakvoj teorijskoj ocjeni nije neobičan jer su poduzeća bila u društvenom vlasništvu, a radnici su dobivali plaće kao njihovi upravljači, a ne kao unajmljena radna snaga. Iz istog razloga radnici nisu mogli biti otpušteni, osim ako nije došlo do grubog kršenja pravila ponašanja koje je radnički kolektiv mogao sankcionirati otkazom. U takvim uvjetima poduzeća su se na uvjete u ekonomiji prilagođavala radnim intenzitetom i razinom plaća, a ne otpuštanjem i zapošljavanjem radnika. Schrenk zaključuje da premda se mogu uočiti pojedini tržišni elementi, tržište rada u «tradicionalnom [kapitalističkom] smislu nije postojalo.» (Isto, 24)

Nije postojalo ni tržište kapitala: u Jugoslaviji nije bilo «sustava financijskog posredovanja formiranog od autonomnih banaka i drugih nezavisnih profitno-maksimalizirajućih i rizikom vođenih financijskih institucija što privlače financijske resurse jednih mušterija i alociraju ih drugima, po kamatnoj stopi tržišnog čišćenja i razlikama između pasivnih i aktivnih kamatnih stopa što odražavaju očekivanja povrata i utvrđeni rizik.» (Isto) Banke su prema Schrenku nalikovale kreditnim kooperativnim ili onom što bi se danas zvalo «etičnim» bankama. Poduzeća su osnivala banke, a one su prije svega obavljale usluge prikupljanja resursa za svoje članove čiji je karakter bio utvrđen dogovorom između poduzeća. Nije im bilo dopušteno da

akumuliraju vlastiti višak sredstava. No ovakav bankovni sustav uspostavljen je tek nakon 1972. godine. Sredinom 1960-ih banke su dobile značajnu slobodu od države u alociranju kapitala i mogle se akumulirati vlastiti višak. Ovaj bankovni sustav napušten je nakon djelomičnog partijskog obračuna s tehnokratskim strukturama početkom 1970-ih. Smatralo se da autonomna bankovna akumulacija novca predstavlja otuđenje viška vrijednosti od radnika.

Monetarni sustav bio je koncipiran prema onom u SSSR-u. Takav sustav je nastojao zadržati društvenu kontrolu nad novcem i financijama, osigurati strane kredite za javne investicije ili one-mogućiti bogaćenje u privatnom sektoru (poljoprivreda). Novac je bio nekonvertibilan, ali poduzeća su bila podložna strogim računovodstvenim principima kako bi se izbjegla inflacija (Wodward, 1995, 170) No kako je neprestana borba s inflacijom imala malo rezultata, vrijednost novca je bila vrlo nestabilna. Inflacija bi u pravilu brzo «pojela» bankovne kredite i uvodila nelikvidnost u sustav. Važno je naglasiti da novac u takvom sustavu nije kapital jer je u funkciji društvenog zadovoljavanja potreba i razvoja društva, a ne izgradnje tržišnog sustava (robne proizvodnje) i akumulacije bogatstva za pojedinog aktera. Novac je u socijalizmu sredstvo koje služi društvu, dakle instrumentalnog je karaktera. Nasuprot tome, u kapitalizmu je novac svrha, čijoj se akumulaciji u formi kapitala teži, pa je zato cijeli kapitalistički sistem podređen čuvanju njegove vrijednosti.

Poduzeća su operativno bila autonomna, ali podložna regulaciji i političkoj kontroli. Do 1980-ih poduzeća nisu mogla bankrotirati. Nelikvidnost u sustavu korigirala se monetizacijom dugova kroz centralnu banku. Dobra su mogla kolati između republika, ali mobilnost radnika izazvala je široke debate. Iako je usvojeno da svi stanovnici postanu građani i federacije i republike, što je omogućilo mobilnost radnika, zadržali su se politički otpori željama proizvođača kada su tražili jeftiniju radnu snagu u drugim republikama. U cilju zaštite svojih poreznih sustava, republičke i lokalne vlasti mogle su spriječiti

«ekspatrijaciju» profita ili ograničiti dotok (ne)željenih migranata. (Isto, 172-173)

Jugoslavenska ekonomija nije bila ni planska ekonomija. Država na ekonomiju nije utjecala planom nego regulacijom cijena. Česte intervencije u razinu cijena (izravno ili preko koeficijenata) bile su poticaj proizvođačima da povećaju ili smanje proizvodnju. Cijene nisu imale funkciju tržišnih signala nego političko-društvenih signala kojima se htjelo osigurati ravnomjeran razvoj i monetarnu ravnotežu. Zbog toga su cijene proizvodnih faktora i strateških dobara bile relativno niske, dok su cijene potrošačke robe bile izložene kretanjima potražnje.

Planovi su zapravo bili popis dobrih želja u nadolazećem petogodišnjem razdoblju i predviđali su putanju ekonomskog rasta na temelju planova poduzeća i lokalnih jedinica. Trebali su dati okvir za kreditnu, cjenovnu i vanjskotrgovinsku politiku, ali su te politike bile podložne promjenama ovisno o okolnostima. Plan nipošto nije predstavljao direktne alokacije, definirane naredbe ili kvantitativne kontrole, niti je oblikovao sustav za njihovu primjenu. To ne znači da država nije pribjegavala nekima od ovih mjera, ali one su imale *ad hoc* karakter kada je trebalo brzo utjecati na kriznu situaciju u ekonomiji. Susan Woodward zaključuje da «neplanska socijalistička ekonomija nije nužno tržišna ekonomija i da principi alokacije mogu čak varirati tokom vremena i preko ekonomskih sektora.» (Isto, 170)

Susan Woodward dalje ističe da mnoge konfuzije dodatno proizlaze iz čestog referiranja na tržište. U govorima partijskih čelnika «tržište» je znalo upućivati na različit sadržaj. Jedan od glavnih arhitekata političkog i ekonomskog sustava Boris Kidrič umjesto pojma «tržišta» obično je govorio o «zakonu vrijednosti» ili «objektivnim ekonomskim zakonima» kao načinu poticanja proizvođača potrošačke robe. (Kidrič, 1979) U drugoj prilici, «tržište» je skriveno iza kategorija «kapitalistički principi akumulacije» i «ekonomska prisuda» koje definiraju ekonomsko ponašanje u odnosu sa zapadnim tržištima i u sferi privatne proizvodnje (poljoprivreda i obrti).

Vjerojatno se najčešće značenje «tržišta» odnosilo na proces decentralizacije jer se smatralo da bi ukidanje centralnog upravljanja i rast autonomije trebalo voditi izranjanju tržišnog ponašanja. Pod tom pretpostavkom, također je Međunarodni monetarni fond inzistirao (i do danas inzistira) na uvođenju decentralizacije kao svojevrsnog trojanskog konja za promociju tržišnog ponašanja. No za vodstvo partije decentralizacija je bila pomoćni instrument za poticanje ekonomskog interesa i budžetska discipline. Vjerovalo se da to dvoje uspješnije diše kada se odlučivanje i računovodstvena kontrola premjeste na razinu poduzeća. U konačnici, decentralizacija je trebala osigurati da zbroj mikroracionalnih ponašanja vodi u smjeru makroekonomske stabilizacije. (Woodward, 1995, 170-172) Problem je ležao u tome što ekonomski interes vrlo lako može doći u kontradikciju s budžetskom odgovornošću, pogotovo kod poduzeća izloženih domaćem ili vanjskom tržištu. Tada se pravila brzo krše, a dugovi počinju gomilati.

Kako je onda funkcionirala jugoslavenska ekonomija? Poduzeća su bila jednim dijelom povezana preko vertikalnih kooperativnih ugovora, a drugim dijelom preko bankovnog sustava na način da poduzeća prikupljanju resurse preko banke i dogovaraju lanac proizvodnje. Vertikalni kooperativni ugovori značili su povezanost poduzeća uzvodno i nizvodno po liniji poslovnog toka: poljoprivredne zadruge, proizvođači primarnih proizvoda ili uvoznici osiguravali su sirovine za prerađivačku industriju, a finalni proizvodi mogli su se na kraju prodavati u vlastitim trgovinama. Primjerice tekstilna poduzeća, kao i mnoga druga, imala su vlastite prodavaonice.

Proizvođači kapitalnih dobara (strojeva) opskrbljivali bi seljačke zadruge i druga poduzeća, dok bi proizvođači sirovina opskrbljivali industrijske proizvođače. Poljoprivredne zadruge i prerađivačke tvornice bile su u kooperativnim odnosima s restoranima i hotelima. Građevinarska poduzeća dogovarala su izgradnju industrijskih kapaciteta, hotela i infrastrukture. Najuspješnija

privredna poduzeća sklapala su ugovore s građevinarskim poduzećima i gradila stambene jedinice za svoje radnike, radnička odmarališta ili dječja odmarališta. Banke su osiguravale kredite za funkcioniranje sustava: do sredine 1960-ih banke su samo kanalizirale investicijska sredstva prema odlukama državno-političkih zajednica (općina, republika, federacije), a nakon toga dobivale su puno veću slobodu u alociranju investicijskih sredstava.

Jugoslavenska ekonomija bila je složen i slojevit sustav vertikalnih odnosa među ekonomskim akterima s ciljem ostvarivanja proizvodnog viška, zadovoljavanja društveno-ekonomskih potreba i društvenog razvoja. Kada je tokom 1970-ih promoviran sustav «dogovorne ekonomije», to nije bio odmak od tržišne ekonomije, kako se zna ponekad isticati, jer je tržište kao alokativan cjenovni mehanizam postojalo tek u povojima. Novi pristup «dogovorne ekonomije» predstavljao je široku institucionalizaciju postojećeg ekonomskog ustroja.

Nije neobično da u takvom sustavu novac nije imao nikakvu vrijednost jer je njegova uloga primarno bila instrumentalna, «podmazivanje» razvoja društvenih kapaciteta. Transformacija jugoslavenskog dogovorno-kooperativnog modela u tržišnu ekonomiju započinje tek u 1980-ima pod pritiskom Međunarodnog monetarnog fonda. Restrukturiranje ekonomije bilo je uvjet dobivanja stranih kredita. No brojni društveni (radnički štrajkovi) i politički (republičko odbijanje mjera štednje) otpori sprečavali su restrukturiranje. Šok-terapija ratova imala je puno više uspjeha za tržišnu transformaciju.

Horizontalne integracije i preuzimanja bila su strogo zabranjena, naročito između republika. Smatralo se da ove aktivnosti odražavaju imperijalnu logiku kapitala i zato im nije bilo mjesta u socijalističkom sustavu. Kada je u 1960-ima veliko uvozno-izvozno poduzeće Genex iz Beograda pokušalo preuzeti pojedine turističke agencije u Dubrovniku, nastala je panika. Ne samo zbog jasno demonstrirane kapitalističke logike već zato što je hranilo nacionalističke optužbe za međurepubličko ekonomsko izrabljivanje.

No postojala su horizontalna savjetovanja između industrijskih i trgovinskih komora, sindikata i lokalnih vlasti oko politike plaća. Proizvođači unutar industrijskih grana dogovarali su se oko cijena, eventualnih potreba racioniranja i ekonomskih prijedloga vlastima. Ovi ekonomski interesi onda su se teritorijalno agregirali kroz federalnu hijerarhiju (općina-republika-federacija) i nastojali su osigurati što povoljniji ishod prilikom usvajanja centralnih politika. (Isto, 172)

Susan Woodward (Isto, 173) zaključuje da je: «jugoslavenski sustav bio spoj socijalističkih i liberalnih pretpostavki o ekonomskom ponašanju i ciljevima za politički i ekonomski život. U organizacijskom smislu predstavljao je hibrid zasnovan na ideji društvenog vlasništva koja su simultano bila ekonomska i politička; metode sustava za alokaciju ekonomskih resursa i za stvaranje i provođenje javnih odabira nisu se oslanjale ni na kompetitivni cjenovni mehanizam kapitalističkog društva ni na plansku birokraciju etatističkog društva. Oslanjale su se na ideju demokratskih konzultacija i dogovora između autonomnih i samointeresnih, ali kooperativnih, vlasnika imovine (društveno-političkih zajednica: općine, sreza, republike i federacije i radnih kolektiva s pravom upravlja društvenim sredstvima) o zajedničkim pravilima za proizvodnju vrijednosti i njihovu distribuciju.»

Na pragu budućnosti?

U ljetnom broju *The National Interest* 1989. godine Francis Fukuyama, američki konzervativni politolog, postavio je tezu o kraju historije. U to vrijeme teza je još uvijek bila oprezno formulirana u obliku pitanja. Tri godine kasnije, 1992. godine, kada je izašla njegova knjiga *The End of History and the Last Man* upitnika više nije bilo – historija je završila. Berlinski zid je pao, sovjetski blok se urušio, hladni rat je okončan, a zapadni liberalizam je trijumfirao. Ljudski ideološki razvoj dovezao se do svoje zadnje postaje: liberalne demokracije kao posljednje forme ljudske države i globalizirane kapitalističke ekonomije.

Za Fukuyamu to nije značilo da više neće biti političkih borbi i brutalnih ratova, kao što ih je tada bilo i još uvijek ih ima po cijelom svijetu, već da njihovi ishodi u najboljem slučaju neće moći nadmašiti ideal liberalne demokracije i punokrvnog kapitalizma. Naprotiv, mnoga društva će ostati ispod ovog standarda i orijentirat će se prema njemu kao normativnom idealu. Nakon kraja historije velike ideološke bitke iz prošlosti koje su mobilizirale mase da se bore i umiru za društvene ideale sada su bile okončane. Marksizam-lenjinizam je ideološki poražen i mrtav. Sve što preostaje su «ekonomska kalkulacija, beskrajno rješavanje tehničkih problema, ekološke brige i zadovoljavanje sofisticiranih konzumerističkih potreba. U post-historijskom vremenu neće više biti ni umjetnosti ni filozofije samo neprestana briga i čuvanje muzeja ljudske historije.» (Fukuyama, 1989, 18)

Za Fukuyamu, kao političkog i ekonomskog konzervativca, kraj historije značio je pobjedonosni i nepromjenjivi hod kapitalizma. Nakon njegove teze uslijedile su mnoge reakcije s ljevice koje su nastojale pokazati da historija nije završila i da borba protiv kapitalizma ostaje otvorena. No i ljevica se morala suočiti s naizgled nepobjedivom moći kapitala, samo što je to iz socijalističke perspektive nedvojbeno predstavljalo noćnu moru. Oponenti iz socijalističkog tabora oduvijek su znali i još uvijek znaju da dominacija kapitala nikada nije imala nikakve veze s demokracijom, čak ni onom liberalnom (jer je neumoljivo rastače), ali destruktivnost kapitala sama po sebi ne otvara automatski put u socijalističku alternativu.

Misliti izvan onoga što definiše kapital i organizirati anti-kapitalističku borbu postali su nedostižni horizont. U svom glasovitom osvrtu marksistički teoretičar Fredric Jameson konstatirao je da je «lakše zamisliti kraj svijeta nego zamisliti kraj kapitalizma.» (Jameson, 2003, 76) I za njega je sveprisutna globalna moć kapitala postala identična kraju historije kao subjekta akcije i transformacije: kreativna moć historije da stvara drukčiji svijet od onog kapitalističkog naizgled je iscrpljena, historija kao stvoriteljica novog svijeta više

ne može otvoriti vrata budućnosti već ostaje blokirana u onom što je okružuje.

Jamesonu nije prestalo drugo nego da konstatira kako «Historiju ne možemo zamisliti drukčije nego kao završetak, čija budućnost nije ništa drugo već monotono ponavljanje postojećega. Problem s kojim smo suočeni je kako locirati radikalnu različitost; kako reanimirati receptore historije da ponovno zatitraju krhkim signalima vremena, signalima drukčijega, promjene, Utopije. Problem što zahtijeva rješenje je kako uteći bezvjetrici postmoderne sadašnjosti natrag u stvarno historijsko vrijeme, u historiju što je kreiraju ljudi.» (Isto, 81) Jameson predlaže da to učinimo samo tako da se kao ljudi «upišemo u historiju, ali bez okretanja natrag.» (Isto, 82)

Dakle, nemamo izbora nego da svim svojim ljudskim angažmanom natjeramo Benjaminovog anđela historije da lice okrene prema budućnosti. (Vidi: Benjamin, 1974, 79-91) Jer samo budućnost može iskupiti nagomilane hrpe praha i pepela, samo budućnost može retroaktivno posložiti ruševine da počivaju u prošlosti. Marxov poziv iz *Osamnaestog Brumairea Luja Bonapratea* i danas odzvanja snažnim zvukom fanfara: mrtve ostavite mrtvima, pjesma revolucije dolazi iz budućnosti. Jedino na ovaj način možemo pokucati na vrata alternative postojećoj kapitalističkoj svakodnevici, ali vremena kao da je sve manje jer nepojmljive katastrofe čekaju iza ugla.

Izbijanje globalne financijske krize 2007/2008. godine, čije su posljedice morali sanirati oni koji je uopće nisu ni izazvali, na trenutke kao da je otvorilo prozor u budućnost mogućeg. Pucanje sistema po šavovima i sve oštrije napad kapitala na društvo dovelo je do okupljanja revoltirane masa na trgovima europskih gradova, u američkim pokretu *Occupy*, u arapskom proljeću. Zahtijevao se prestanak ofenzive kapitala, prestanak represije i pad diktatora. Sjevernoafrički diktatori su pali, ali samo da bi sustav represije opstao ili još više eskalirao, dok ofenziva kapitala iz godine u godinu postaje sve jača.

Politički centar – sastavljen od konzervativnih i liberalnih opcija ujedinjenih u provedbi mjera štednje, radne intenzifikacije i naplate neotplativih dugova – srlja u kompletni raspad. Iako situacija nije svugdje ista, europskim političkim prostorom najviše profitiraju snage koje inspiraciju crpe iz prošlosti: u razuzdanoj ksenofobiji, konzervativnom fanatizmu i nacionalističkoj mitomaniji. Naspram njih liberalna demokracija doista izgleda kao normativni ideal i poželjan kraj historije, ali time bi zanemarili spoznaju da su ove regresivne snage upravo dijete te zagušljive liberalne demokracije i kapitalizma što su čovjeka ogolile do kostiju. Nemogućnost da se ide iznad normativa liberalnog kapitalizma neizbježno otvara put da se ide ispod, dakle da se propadne u najdivljije barbarstvo. Blokirana alternativa vjere u pravedniju, jednakiju i solidarniju budućnost, s onu stranu klasne eksploatacije, s društvenom proizvodnjom u korist samog društva, na kraju otvara prolaze političkom raspadu i najgoroj opresiji.

Za socijalističku alternativu se isplati boriti, ali sve ono što znamo o političkim strategijama i taktikama iz revolucionarne prošlosti 20. stoljeća danas je od male koristi. Politički i ekonomski uvjeti borbe temeljito su se promijenili i ništa manje od širokih demokratizirajućih struktura, baziranih na otvorenosti i povjerenju, neće biti dostatno za politički uspjeh. Vrijeme avangardnog marksizma i avangardnog socijalizma nepovratno je iza nas. Prošli su dani kada je prosvijećena partijska avangarda organizirala mase i stvarala budućnost, kada je bila neupitni nositelj strategije promjene i stvaranja socijalističkog projekta. Ta avangarda se na kraju deformirala u svoju suštu suprotnost, u kapitalističku avangardu, a socijalističke projekte 20. stoljeća odvela u propast. Škola dvadesetostoljetnih socijalizama nepovratno je završila, ali ne i škola kapitalizma, sada tehnološki sve-moćnog i naizgled nepobjedivog. Takvog kapitalizma koji (kao nikad u svojoj historiji) mrvči fizičke i psihičke kapacitete čovjeka i razara temeljne ekološke uvjete života na zemlji.

Nezadovoljstvo eskalira, šire se frustracija, bijes, nasilje, pobuna, no pitanje koje ostaje otvoreno kao i 1989. godine glasi: tko će organizirati sve one ljute, nezadovoljne i pobunjene koje kapital mrcvari iz dana u dan? na kojim ideološkim osnovama će to učiniti? Hoće li klasni sukob kapitalizma ponovno biti izmješten u sve grotesknije rasističke, nacionalističke i religijske opreke, ili će se progresivne anti-kapitalističke snage uspjeti organizirati u borbu za socijalističku budućnost? Tamo gdje postoji nepravda, a ona je danas gotovo sveopća, postoji i osnova borbe za pravdu: razumjeti onoga koji trpi nepravdu, uključiti ga u borbu, zajedno artikulirati politički interes, zaboraviti avangardno nametanje rješenja i otvoriti liniju sukoba prema onima koji brane interes kapitala.

Moguće je da kotač historije ne možemo pokrenut i dok se za to ne steknu neizbježni uvjeti, ali mi ne znamo kada takvi uvjeti nastupaju, stoga nema krivog trenutka za borbu. Ne postoji kalendar optimističnih dana i uzaludnog praznovanja. Na vratima budućnosti nema radnog vremena, društvo je uvijek pozvano da razbije blindirane brave, upiše se u historiju kao subjekt akcije i uskrsne njezine kreativne snage. No nada je još uvijek misterij. Licem prema prošlosti, a leđima prema budućnosti, paralizirani smo u približavanju crne gvalje ništavila što prijeti da nas proguta kao nezasićni moloh. Tu neće pomoći ni plemenite namjere ni lična nesebičnost ni individualna etičnost, okretanje lica budućnosti bit će društven čin ili neće biti nikakav. To mora biti kolektivni obračun s krajem historije, nepobitni dokaz da je historija još uvijek živa i može stvoriti naprednije, slobodnije i ljudskije društvo. Ono koje su komunisti nekada davno obećali.

Literatura

Bilandžić, Dušan (1985) *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga.

Badovinac Tomislav, Runjić, Anđelko. (2008) «Bitne oznake gospodarskog razvitka Hrvatske do 1945.» U: Badovinac, Tomislav, ur., *Titovo doba: Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*. Zagreb: Savez društava «Josip Broz Tito» Hrvatske, str. 209-230.

Benjamin, Walter (1974) *Eseji*. Beograd: Nolit.

Buden, Boris (2003) «Još o komunističkim krvolocima ili zašto smo se ono rastali.» *Prelom*, 5, str. 51-57.

Burg, Steven (1982) *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making since 1966*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Carter, April (1982) *Democratic Reform in Yugoslavia: The Changing Role of the Party*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Comisso, Ellen (1979) *Workers Control under Plan and Market*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Dobrovojević, Ivana (2009) «'Svi u fabrike!' Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945-1955.» *Istorija 20. veka*, 2/2009, str. 103-114.

Dolenec, Danijela (2014) «Preisptivanje 'egalitarnog sindorma' Josipa Županova.» *Politička misao*, 51 (4), str. 41-64.

Dunayevskaya, Raya (1961) «Tito's Turnabout.» *News & Letters*, October, 5-6.

Erlich, Alexander (1960) *The Soviet Industrialization Debate, 1924-1928*. Cambridge: Harvard University Press.

Flaherty, Diane (1988) «Plan, market and unequal regional development in Yugoslavia.» *Soviet Studies*, 40 (1), str. 100-124.

- Fukuyama, Francis (1989)** «The End of History?», *The National Interest*, No. 16 (Summer 1989), 3-18.
- Jameson, Fredric (2003)** «Future City», *New Left Review*, May/June, str. 65-79.
- Jović, Dejan (2003)** *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974 - 1990)*. Zagreb: Prometej.
- Kaplan, Robert (1994)** *Balkan Ghosts: a Journey through History*. London: Papermac.
- Kardelj, Edvard (1981)** *O komuni*. Beograd: Radnička štampa.
- Kidrič, Boris (1979)** *Socijalizam i ekonomija*. Zagreb: Globus.
- Korošić, Marijan (1988)** *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed.
- Lebowitz, Michael (2010)** *The Socialist alternative*. New York: Monthly Review Press.
- Lebowitz, Michael (2012)** *The Contradictions of Real Socialism*. New York: Monthly Review Press.
- Lowinger, Jake (2009)** *Economic reform and the 'double movement' in Yugoslavia: An analysis of labor unrest and ethno-nationalism in the 1980s*. A dissertation submitted to John Hopkins University in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Baltimore, MD: Johns Hopkins University.
- Marx, Karl (1975)** *Osamnaesti brimer Luja Bonaparta*. Sarajevo: Svjetlost.
- Matošević, Andrea (2015)** *Socijalizam s udarničkim licem*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Pula: Hrvatska Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Musić, Goran (2011)** «Workers' Self-Management as State Paradigm.» U: Ness, Immanuel. i Azzelini Dario, ur., *Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present*, Chicago: Haymarket Books, str. 172-190.

- Petranović, Branko, Zečević, Milorad. (1988)** *Jugoslavija: 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Rad.
- Popović, Jovo, Stuparić, Darko (1979)** «Tito-Partija.» u: Zdunić, Drago, ur., *Tito-Partija*, Zagreb: Spektar i Rijeka: Otokar Keršovani, 17-90.
- Pravda, Alex (1981)** «East-West Interdependence and the Social Compact in Eastern Europe.» U: Bornstein Morris, Gitelman Zvi i Zimmerman William, ur., *East-West Relations and the Future of Eastern Europe: Politics and Economics*. London: Allen & Unwin.
- Radelić Zdenko (2012)** *Sindikat i radništvo u Hrvatskoj (1945.-1950.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Ramet, Pedro (1984)** *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963-1983*. Bloomington: Indiana University Press.
- Russinow, Denison (1977)** *The Yugoslav Experiment, 1948-1974*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Schrenk, Martin (1986)** *The Self-Managed Firm in Yugoslavia: Mode of Operation, Pricing and some Macroeconomic Implications*. Country Policy Department discussion paper No. 1986-12. Washington, DC: World Bank.
- Unkovski-Korica, Vladimir (2016)** *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. New York-London: I. B. Taurus.
- Ward, Benjamin (1958)** «The Firm in Illyria: Market Syndicalism in Yugoslavia.» *American Economic Review*, 48 (4), str. 566-589.
- Woodward, Susan. (1977)** «From Revolution to Post-Revolution How Much Do We Really Know about Yugoslav Politics.» *World Politics*, 30 (1), str. 141-166.
- Woodward, Susan (1986)** «Orthodoxy and Solidarity: Competing Claims and International Adjustment in Yugoslavia.» *International Organization*, 40 (2), str. 505-545.

Woodward, Susan. (1989) «Reforming the Socialist State: Ideology and Public Finance in Yugoslavia.» *World Politics*, 41 (2), str. 267-305.

Woodward, Susan (1991) «Soviet Rehearsal in Yugoslavia? Contradictions of the Socialist Liberal Strategy.» *Socialist Register*, 27, str. 322-347.

Woodward, Susan (1995) *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. New Jersey: Princeton University Press.

Županov, Josip (1985) *Samoupravljanje i društvena moć*. Zagreb: Globus.

Domagoj Mihaljević je ekonomist, novinar i politički aktivist rođen u Zagrebu (1983). Studirao je pravo i ekonomiju, završio preddiplomski (bakalaureat ekonomije) i diplomski (magistar ekonomije) studij ekonomije na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Njegovi tekstovi i eseji pokrivaju teme iz politike, ekonomije i historije, prije svega vezane za prošlost i sadašnjost jugoslavenskog prostora. Tekstovi su mu objavljeni u Zarezu, Le monde diplomatique (hrvatsko izdanje), regionalnim portalima LeftEast i Bilten, te austrijskom ekonomskom časopisu Kurswechsel. Surađivao je u Bazi za radničku inicijativu i demokratizaciju i Centru za ženske studije u Zagrebu. Politički rad usmjeren mu je na promišljanje i djelovanje u smjeru jednakog, slobodnog i solidarnog društva. Živi i radi u Zagrebu.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

330.342.151(497.4/.7)
323(497.4/.7)

MIHALJEVIĆ, Domagoj, 1983-
Zbogom avangardo : na razvalinama jugoslavenske socijalističke
modernizacije / Domagoj Mihaljević. - Beograd : Rosa Luxemburg
Stiftung Southeast Europe, 2018 (Beograd : Standard 2). - 76 str. ; 21
cm. - (Edicija Nove perspektive ; 4)

Tiraž 500. - O autoru: str. 74. - Napomene i bibliografske reference
uz tekst. - Bibliografija: str. 70-73.

ISBN 978-86-88745-31-4

a) Социјализам - Југославија b) Југославија - Друштвено-
економске прилике COBISS.SR-ID 256555020

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE

